

בכעיות החליבה בשבת כהתישבות הדתית בא"י

(סקירה הסטורית)

מתוך: ברקאי, בעריכת הרב שאול ישראלי — סתיו תשמ"ה

א. הקדמה

זמן קצר אחרי שהתלו לעלות בחרפ"ד (1924) יהודים לארץ-ישראל בעלייה הרביעית, התחילו גם חלוצים דתיים לייסד בא"י ישובים חקלאיים משלהם, שתושביהם התפרנסו מענפי חקלאות שונים, וכיניהם פרות לחליבה. עד מהרה התעוררה אחת הבכעיות החמורות ביותר, הקשורות להפעלת משק חקלאי מודרני תוך שמירה מוחלטת על כל מצוות השבת ואיסורה.

ואלו היו הבכעיות העיקריות, שהתעוררו בקשר לחליבה בשבת: על ידי יהודים, שעד אז היה נקוט בפשטות לאיסור מוחלט לפי דעת כל הפוסקים:¹

(1) צער בעלי חיים, כי הפרות ההולנדיות במשקים העבריים המודרניים היו שונות בהרבה מהפרות הערביות או מהפרות בתקופת חז"ל, כי חייבים לחולבן כל יום, בגלל כמויות החלב הגדולות מאד, המצטברות בעטיניהן.

(2) אם יהודים דתיים בא"י, בעלי המשקים, לא ישתמשו בחלב זה או יחלבו על הקרקע "לאיבוד", יגרמו להם הפסדים כלכליים, שיעמידו בספק כדאיותו של הענף.

(3) שנים ספורות לפני מלחמת העולם השנייה התעוררה בעייה חדשה וקשה, הבטחונית. מעשי האיבה החמורים שמצד ערביי א"י כלפי היהודים, בעיקר בשנות 'המאורעות' (תרצ"ו-תרצ"ט — 1936-1939), לא איפשרו עוד את פתרון הבעייה, שיהודים דתיים רבים השתמשו בו עד אז: שעדבים היו חולכים את פרוניהם.²

ב. שיטתה של הרבנות הראשית לא"י (תרפ"ד-תרצ"ו — 1924-1936)

השאלה הראשונה — לפי מיטב ידיעתנו — בקשר לחליבה בשבת, שפורסמה ברבים, התייחסה למושבת הטרנסילבנים, שנוסדה בתרפ"ד (1924) על ידי יהודים דתיים בטרנסילבניה, ושנקראה אח"כ בשם 'כפר גדעון'. וכך מדוות השבועון החרדי, 'קול יעקב' באביב תרפ"ד — 1924:³ "להרבנות הראשית לא"י הודיעו, כי במושבה הטרנסילבנית אשר בעמק יזרעאל מונעים אח האיכרים מלחלוב את הפרות בשבת קודש על ידי אינו יהודי מטעם (=בגלל העיקרון של) 'עבודה עברית' ומכריחים אותם

(1) על נימוק העיקרי של אוהם פוסקים מחמירים — ר' הלל, הערה 90.

(2) וראה ב"הדר, ירחון דתי ידוע, או, תמוז תרצ"ו, עמ' י"א.

(3) קול יעקב, שבועון דתי, שהופיע בירושלים, י"ד אדר ב' תרפ"ד (20.3.1924), עמ' 2.

בוה לחלוב כעצמם (!). הרבנות הראשית לא"י פנתה מיד לאדון אוסישקין בתור שליטה של 'הקרן הקימת', שעל אדמתה נמצאת המושבה. במכתב זה (פונה הרב צ.פ. פרנק, מ"מ הנשיא של הרבנות הראשית, אל אוסישקין כדלקמן:) מודיעים לנו, שבמושבה הטרוניסלבנית בעמק יזרעאל נסדר, שחליבת הפרות גם בשבת קודש תיעשה רק על ידי יהודים ולא ע"י אינו יהודי מטעם הפרינציפים (עקרונות) של עבודה עברית (!). אנו מוצאים להודיע לכ', שדבר זה היא מלאכה שאסורה מן התורה (הדגשה שלי — ח.י.פ.), ותורתנו הקדושה, שהוזהרה על 'עבודה עברית', היא שהוזהרה (גם) על שבת קודש, שאיננה נדחית מפני איזה טעם לאומי או חברתי (=חברתי) (כל) שהוא. ועל כן אנו דורשים מכ' לעשות למען כבוד תורתנו הקדושה וכבוד יום מנוחתנו וקדשנו, וישים אל לבו גם את הרעש הגדול (!), הקם לרגלי דברים שכאלה בכל הגולה, ויסדר, שהחליבה לא תיעשה בשום אופן על ידי יהודי בשבת קודש וביום טוב (הדגשה שלי — ח.י.פ.), ורק (מותר) להעמיד אינו יהודי מיוחד לכך. אנו בטוחים, שכ' יאחו בכל הצעדים הדרושים, שלא לתת למושבה היהודית, המחיימת על אדמת העם (של הקק"ל), לחלל את שבת קודש, ויתן את הפקודה לזה חקף ומיד, כדי להציל גם את שמירתו של יום השבת שלפנינו.

בכבוד רב,

ממ. הנשיא: צבי פסח פרנק.

המזכיר הכללי: שמואל אהרון ובר.

בדיוק שנה לאחר פרסום התשובה הנ"ל התייחס לבעייה זו גם הרב הראשי לא"י כעצמו, מרן הרב א.י. קוק זצ"ל. חמש מתשובותיו על נושא זה, שנכתבו על ידיו מתרפ"ה-תרצ"א, פורסמו לפני מספר שנים בלבד.⁴ תשובתו הראשונה נכתבה בכ"ט אדר תרפ"ה לרב אלכסנדר טכורש,⁵ שעלה ארצה כתשעה חודשים לפני כן, ומיד נתמנה לשוחט וכדוק בכפר חטיף,⁶ המושב החקלאי הראשון, שהוקם על ידי 'המזרחי' בא"י באותה השנה — תרפ"ד. על שאלתו של שו"ב המושב: "אם מותר בשבת לחלב על הקרקע" (במקום החליבה ע"י נוכרי), ענה הרב, ש"אי אפשר למחות ביד הנוהגים היתר בזה",⁷ וזאת בגלל "הפסד גדול" ו"צער בעלי חיים".

גם מתשובתו זו וגם מיתר תשובותיו בענין זה מתבררת שיטתו של הרב קוק בנידון: החליבה בשבת היא "איסור תורה ממש — לפי "רוב גדולי הראשונים שבידינו" —

(4) ר' תחומין, קובץ הלכות, הוצאת צמח, אלק שבות, כרך א', תורף תש"מ, עמ' 5-8. תשובתו האחרונה של הרב זצ"ל — למר משה סקורטובסקי בפרדס חנה מכ"ח תרצ"א-נתפרסמה כבר ביצעת כהן של הרב קוק, תשובות בהלכות של חלק יורה דעה, תש"א, עמ' תכז, סימן רלה.

(5) היה אביו של הרב כהנא פישל טכורש, שהיה "ראש 'חבר הרבנים' של 'הפועל המזרחי' במשך שנים רבות ומראשוני מנהיגיה של התנועה הדתית-לאומית" (אנציקלופדיה של הציונות הדתית, חלק שני, עמ' 427). על אביו, הרב א.ג. טכורש עצמו, ר' שם, עמ' 424-427.

(6) קול יעקב, ב' תמוז תרפ"ד, עמ' 3. וכן ר' בספרו של נתן גרדי, פרקי חיים של חלוצי דתי, חלק א', חש"ג, עמ' 212. וכן ר' א. מברך, צעדים ראשונים בתולדות ההתיישבות של הפועל המזרחי, חש"ל"ד, עמ' 50-52.

(7) תחומין (בהערה 4), עמ' 7.

אם מטעם ממחק... או מטעם קוצר, או מטעם מפרק.⁸ או בניסוחים אחרים של הרב: "החולב (בשבת) הוא מחלל שבת מלאכת דאורייתא (= של התורה ולא של החכמים), שחייבים עליה (קרבן) חטאת בשוגג וזכר וסקילה במזיד."⁹ וכן: "...החליבה בשבת קודש ע"י ישראל הוא איסור גמור וחילול-שבת נורא, וחס וחלילה להורות בזה צד קולא"¹⁰ (=להקל ולהתיר חליבה בשבת ע"י יהודי). ולכן: "אי אפשר לנו... להתיר איסור תורה... ע"י ישראל בשבת"¹¹, אלא מלכתחילה: "אין שום דרך כי אם לחלוב בשבת ע"י נכרי", (כי א) כך "עשו אבותינו מעולם" (רב) — "ובכלל אי-אפשר לישב יהודי שלא יימצאו בתוכו גם-כן נכרים אחדים... בשעת הדחק מוכן היה הרב להתיר את החליבה בשבת ע"י יהודי אך ורק אם תיעשה "ע"ג קרקע... לאיבוד", כמו שראינו;¹² ואפילו אז: "אין ראוי שחצא הוראה מפורשת"¹⁴ בקשר להיתר זה. ומיד ממשיך הרב: "אבל חלילה וחלילה להרחיב עוד את ההיתר" (שיהיה יחלוב בשבת "ע"ג אוכלין" או "ביד שמאל").¹⁵

בגלל שיטתו המחמירה הזו התבטא הרב בתוקף נגד אותם הרבנים, שהתירו או ליהודים לחלוב בשבת. אחד הראשונים שמבין אותם רבנים-פוסקים היה הרב ב. עזיאל, שכתב: "אז כרב הראשי הספרדי של יפו-חל-אביב."¹⁶ הלה פסק וכתב בתמוז תרפ"ו,¹⁷ שיותר ליהודי לחלוב בשבת בגלל שלש סיבות ובארבעה תנאים. שלש הסיבות להיתר זה: א) "משום הפסד ממון"; ב) בגלל "צער בעלי חיים" (של הפרות, אם לא יחלבון); ג) "משום יישוב (יהודים) בארץ ישראל",¹⁸ כי "ענף החלב בארצנו הוא אחד מיסודות המשק הישבי, שמאות ואולי גם אלפים משפחות מתפרנסות או משלימות פרנסתן ממנו", ולכן: "היות ומניעת החליבה בשבת תביא צער רב לבהמות, שגורם (ל)הפסקת החלב, ולפעמים קרובות גם (ל)מיתתן של הפרות

(8) שם, עמ' 6.

(9) שם, עמ' 7, במכתב השלישי מ"א ניסן תרפ"ט.

(10) שם, עמ' 8, במכתב החמישי מ"ח אייר תרצ"א; ור' שם, שם, במכתב הרביעי מתרפ"ט.

(11) שם, עמ' 6.

(12) שם, עמ' 8, במכתב החמישי.

(13) ר' בפיסקה הקודמת. וכן ר' שם, בתחומין הנ"ל, עמ' 6, במכתב לרב עזיאל: "ידי לנו אם נעלים עין

מאלה, שהם מקילין לחלוב ע"ג קרקע.

(14) שם, עמ' 6.

(15) שם, בסוף עמ' 7. וכן השוה כ"ץ, גוי של שבת, י"ט תשמ"ד, עמ' 11, והערה 3 שם.

(16) מתרצ"ט עד תשי"ג כיהן הרב עזיאל כראשון לציון וכרב ראשי של א"י ו"מחש"י"ח — של מדינת

ישראל (ר' באנציקלופדיה של הציונות הדתית, חלק ד', עמ' 174—183).

(17) משפטי עזיאל, חל-אביב, תרצ"ה, חלק א', עמ' כט-לו, ובעיקר עמ' לג-לד.

(18) ובאותו עמוד לג מסביר הרב עזיאל, שבגלל 3 סיבות אלו "יש להתיר החליבה בשבת (על ידי יהודי)

לדעת הרמב"ן ודעמיה (=אילו המסכים עמו). שטוכרים דחליבה בשבת אינה אסורה אלא משום

שבות (=איסור בשבת לפי החכמים, אבל מותר לפי התורה), וכדאי הרמב"ן לסמוך עליו בשעת

הדחק. ושעת דחק זו מוסברת שם, עמ' כט, "בשאלה" לתשובות: בשנה זו — תרפ"ו — פרצה

בא"י "דבר בהמות", שהיתה מחלת בהמות מדבקת, ולכן אסרה ממשלת המנדט את "כניסתם של

תושבי הכפרים הערביים, שבהם נגעה מחלה זו, למושבות ישראל, ולכן נישלה האפשרות לחלוב

בהמות בשבת על ידי אינו יהודי; ואם נשאיר (את) הפרות טעונות חלב עד מוצאי שבת, עלולות

(הן) להסתכן ולהפסיק את חלבן, ועל ידי כך ייהרס לגמרי משק החלב שבמושבות ישראל, שהוא

מקור פרנסה למאות בעלי משק חלב ופועליהם המרובים".

החולבות, שנמשך מזה (גם) הריסת משפחות שלמות, שמקור פרנסתן היחידי הוא משק החלב (וגרם) הריסת נקודות 'שוביות' שאחד מתנאי קיומן הוא משק החלב; והואיל והשלכת החלב לאיבוד או החליבה לתוך אוכל אינן מתירות החליבה, ואין לנו אפוא אלא היתר חליבה על ידי גוי, שגם בזה יש לפקפק מאד אם נפסוק להלכה, שהחליבה בשבת אסורה מדאורייתא; והואיל ולא תמיד ולא לכל אדם נמצאים חולבים לא־יהודים ברשותו — מכל טעמים אלו מצדד אני להיתר". ובהמשך: "אולם אין היתר זה אמור אלא ב־4 תנאים אלה:

(א) שהחליבה תיעשה על ידי כלי ולא בידים, וזאת לשם "שינוי".

(ב) שתיעשה החליבה בצנעה".

(ג) שלא יהיה אפשר לעשותו על ידי לא יהודי".

(ד) שהחליבה תיעשה קמעה קמעה (= לאט, לאט) במדה הדרושה להקל צער הבהמה... ולא לחלוב בבת אחת, שהרי יסוד... ההיתר הוא: משום צער בעלי חיים והפסד ממון".

הרב עזריאל היה מודע היטב לחידוש הרב והנועז בהיתר זה, ולכן הוסיף בסוף דבריו: "כל זה אני אומר ולא להלכה ולא למעשה אלא הצעה למשא ומתן לביטול ולביטול של הלכה זו", ¹⁹ "כי שאלה זו היא שאלה כללית, ומה גם שרבים מהפוסקים הראשונים... אסרו(ו) בהחלט", ולכן: "לא פרסמתי עד כה חשובתי; ולדעתי שאלה זו אינה יכולה להיפתר אלא בכינוסן של רבני וגאוני הדור ובראשיהם נשיאי הרבנות הראשית לארץ הקודש". ²⁰

על הצעת־פסק זו של הרב עזריאל מעיר הרב וויינברג, מגדולי הפוסקים בדור האחרון, בחשובותו לרב האנוכר בק"ק ווירצבורג שבגרמניה בתרצ"ו (1936): ²¹ "ידידו, כי בארץ־ישראל לא רצו הרבנים להיתר, והרב עזריאל ה' יחיד בהוראתו הנ"ל, והנה בא"י יש סיף להיתר בטעם מצות ישוב ארץ־ישראל, מה שאין כך באשכנז (=גרמניה)". ומוסיף הרב נ. עוד סיבה להיתר החליבה בשבת בארץ־ישראל ע"י יהודים: "שבכאן (גם) משום פיקוח פרנסה למשפחות עבריות, שאין להן מקור אחר לפרנסה", נימוק שגם הרב עזריאל העלה אותו; מעניין שהרב וויינברג לא רצה להכריע בשאלה הנידונה, והוא מיעץ לרבה של ווירצבורג, אעפ"י שרוב הרבנים אוסרים: "הנה להם לישראל, מוטב שיהיו שוגגים (ולכן אין לאסור עליהם לחלוב בשבת), כי במקום שיש שאלת פרנסה, אי אפשר להעמיד את הדין על תלו ולכופף את העם שיתנהגו עפ"י המחמירים" ⁽¹⁾.

הרב קוק, לעומת זאת, התייחס רק לסיבה הכלכלית בדברי הרב עזריאל: "וראיתי התאמצותו הנאמנה טובת אחינו בעלי המחלכות", אך בכל זאת "קשה מאד לבנות יסוד להיתר בדבר המוחזק ועומד על פי דעת רוב הראשונים, שיש בזה איסור סקילה" ²². בכל זאת המשיכו רבים לחלוב את פרותיהם בשבת, ולכן יצא הרב

(19) שם, עמ' לד.

(20) שם, עמ' לו.

(21) הרב י. וויינברג, שרידי אש, חלק שני, ירושלים תשכ"ב, עמ' מז, סימן כד.

(22) חתומין, עמ' 5.

בחקיפות נגד אלו, "שמצאו להם היתרים דחויים, שאין להם יסוד בהלכה למעשה... וכן בדבר החליבה ביד שמאל (במקום ביד ימין)... הוא דבר שאינו במציאות המעשה כלל, כי החולבים משתמשים תמיד בשתי ידים". אמנם קובע הרב, "שאלה שניסו לגלות דעתם בעניני ההיתרים הללו הם תלמידי חכמים גדולים, שהגני מכבדם ומוקירם, אבל חלילה לעבור בשתיקה על דברים שהם מביאים תקלה והפקרות בקדושת שמירת שבת קדש".²³

וכדברים האלה נאמרו על ידי הרב זצ"ל גם בחדשים האחרונים לחייו בשיחתו עם בנו, ופורסמו על ידי בנו פחות משנה לאחר פטירתו:²⁴ על כל ההיתרים האלה של חליבה לתוך כלל, על גבי פת או שאר אוכלים או בשאר שנויים בפעולה, איני מסכים ואין לסמוך כלל, ורק למי שיודע, שיחלוב על גבי קרקע לאיבוד, ואם אי אפשר לעשות ע"י גברי (כפי שיש לחלוב באמצעותו מלכתחלה) — אין למחות" (כשיהיה חולב לאיבוד). ועל דברים אלה שלו הוסיף בנו: "הפתרון הזה הריהו מסלק את הקושי של סכנת הכנסת הזרים למשקינו".

נגד דברי הרב אלו, ובמיוחד נגד המלים: "אין למחות", וכן נגד התוספת של בנו, הרב צבי יהודה, יוצא בחריפות הרב יצחק לוי, רבו של מושב 'המזרחי' נוה-יעקב, בעיקר בגלל שתי סיבות: א) "ביחוד בשעת חירום כשעתנו הנוכחית (שבה החלו 'המאורעות' של הערבים בא"י ובכמה ארצות שכנות נגד יהודי א"י), שגם אפילו המצודים (בעבודת הערבים אצל יהודים) יורו, שיש חשש של סכנת נפשות, ולמה, אפוא, רק 'אין למחות'?! ולמה לא למחות באלה, שחולבים על ידי נכרי (הכוונה לערבים)?" ב) הרב לוי צידד ב"אפשרות למצוא דרך, שהחלב לא ילך לאיבוד כלל", כי "בומננו המשק הוא המשען והיסוד של הישוב הקדוש. ומתוך הערפל שבבעיות הוא מונע בהרבה תשיבות ורדית דתית בענף זה. וכדי לאפשר את עצמם 'קיומם של משקים דתיים' הציע הרב לוי, שרבי ארץ-ישראל יתכנסו, כדי לדון ולהכריע במשא-ומתן של ההלכה גם בשאלה זו של החליבה בשבת...".

מיד לאחר דברי הרב לוי מתפרסמת הערת "אחד מן התלמידים", החולק אף הוא — וזאת מטעמים כלכליים — על שיטת הרב זצ"ל, שההיתר היחיד הוא לחלוב על גבי קרקע לאיבוד. וטוען "תלמיד" זה, שהחליבה "ע"ג קרקע איננו וותור (רק) על עודף ריחוי, כמו שכתב הכותב (הרב א.י. קוק) אלא הוא הפסד עצום. וחזק מזה הוא (גם) בגדר 'כל תשחית' שהוא גם כן איסור דאורייתא (=מהתורה) כמו צער בעלי חיים. ולכן שואל ומסיים אותו "תלמיד": "האם נוכל להחיר איסור 'כל תשחית' ב'קום ועשה', כדי להניצל מאיסור 'צער בעלי חיים' ב'שב ואל תעשה'?"

ג. חברי קיבוץ רחגס מתחילים לטפל בבעייה (תרצ"ד-תרצ"ו — 1933-1936)

הדין האינטנסיבי בשאלת החליבה בשבת החל בתחילת תרצ"ד (1933), כשחברי

(23) שם, עמ' 7-8.

(24) ב'הער' ממנחם אב תרצ"ו, עמ' טז, פורסמו דברי הרב זצ"ל עם הערות בנו, הרב צבי יהודה זצ"ל. כל הדברים האלה הובאו מחדש בחוברת 'ההד', שהופיעה בחשתי תרצ"ו, עמ' טז, על ידי הרב יצחק לוי, רבו של נוה-יעקב — כפר עברי, שחלק מדבריו מובאים מיד בהמשך סקירתנו.

חוות ההכשרה הקיבוצית הדתית 'רודגס'²⁵ החלו לטפל ברפת".²⁶ פנו אז ל"רבנים שונים" במגמה לחפש "דרך לצד ההיתר". אחד מאותם הרבנים, הרב מנחם קירשבוים, שכיהן כד"ר בקהילת פרנקפורט ע"נ מיין, "התיר" — בתחילת תרצ"ד (סוף 1933) — לחלוב על גבי אוכל, והציע לנו לפנות להרב אהרונסון" (שכיהן אז כרב הראשי של יפו-תל-אביב, ש"הסכים" (להיתר זה), "אבל לא רצה להורות היתר בככתב. מאז נהגנו (בקבוץ רודגס ובהרגשה של 'אין ברירה')²⁷ לפי אותה החשובה" (!). בדיוק שנה לאחר כתיבת היתר זה, בסתו תרצ"ה (1934), מסביר ביומן 'הארץ'²⁸ גדליה אונא — שהצטרף בתרצ"ד (1934) לקבוץ רודגס, שבו נחשב "כסמכות מחנכת ופוסקת ללא ערעור"²⁹ — את העיתוי לפעילותם של קיבוצו, רודגס, ושאלו בשאלה זו: "יש להתפלא על זה, שעד עכשיו לא הועמדה שאלה זו על הפרק. הולך ומתרבה מספר העבריינים מאונס, לא חלילה מומרים ופורקי עול אלא בני אדם, הרוצים לשמוע לדברי הרבנים, ואין איש שם להם לב.

היו אמנם נסיונות מצד רבנים לפתור את השאלה, אך לא מצאו הד — לא אצל הרבנים ולא אצל דעת הקהל. הרבנים ראו בכאב לב את הפרצה ושחקו. ורק היו מוסיפים והולכים ושותקים, לולא באה קבוצה שלמה של חקלאים חרדים. הלא הוא הקבוץ רודגס, שנתקלו בשאלה. הם לא רצו ולא יכלו להתנגב ממחנה החרדים, והם שהכריחו את הרבנים לטפל בשאלה באופן מעשי".

ובאותו המאמר הוסברה היטב גם חומרתן של הבעיות העיקריות, שהיו קשורות לשאלה הנידונה, ושבהן היה כדי להסביר את הצורך הדחוף להתיר את החליבה בשבת, מכיוון ש"כמעט כל היהודים החרדים (בא"י), שיש להם פרות, חולבים

(25) הקבוץ רודגס נוסד בתחילת תר"ץ — סוף 1929 על ידי פתח-חקה על ידי חלוצים דתיים, שהיו בהקשרת הבח"ד (=ברית חלוצים דתיים) בכפר רודגס שבגליל. כבר אחרי שנים ספורות נחשב קבוץ זה כ"אם הקבוצות הדתיות". חלק מחברי קבוץ רודגס יצאו בתרצ"ו (1937) לייסד את טירת צבי, הקיבוץ הדתי הראשון. בתשמ"א-1941 עזבו חברי רודגס הוותיקים את חוותם על ידי פתח-חקה וייסדו את הקיבוץ ייבנה.

(26) החר, תמו תרצ"ו, עמ' י. גם יתר המובאות בפיסקה זו הן מקורותיו עד הציטוט שבהערה 28. על

ההיתר של הרב קירשבוים — ראה בהמשך דיוננו והערה.³⁶
(27) והשווה את סוף מכתבו של גדליה אונא מתחילת תרצ"ד (1934) (ור' להלן, הערה 30): "אמנם אני יודע שהרב קוק מחמיר בענין זה, אך אני חושב, שאין לנו ברירה אחרת (!) מאשר לסמוך על היתר זה".

מענין שהרב עזיאל היה אחד הרבנים-פוסקים הראשונים, שהגיבו על היתרו של הרב קירשבוים (משפטי עזיאל, עמ' לד-לו); ודוקא הרב ע., שכבר בתרפ"ו היה היחיד מרבני א"י, שהציע להתיר את החליבה בשבת (ור' לעיל בדברי הרב וויינברג ובפיסקאות לפני"ן והערות 16-20). התנגד בתוקף ועל סמך שיקולים הלכתיים להצעתו זו של הרב קירשבוים (במשפטי עזיאל בתחילת הערה 10).

(28) במאמרו ב'הארץ' מ"ט תשרי תרצ"ה — 28.9.1934, עמ' 8, על "ועידת הרבנים בארץ-ישראל", שאמורה הייתה להתכנס באותו הזמן, אך משום מה לא התכנסה או.

(29) אנציקלופדיה של הציונות הדתית, חלק ראשון, עמ' 61. וכן ראה ב"קובץ לזכרו של הרב גדליה אונא וז"ל" בעריכת הרב א.ש. רונטל, שכיהן אז כרב של קיבוץ רודגס, ח"ש" — , ובעיקר בעמודים 13, 33-34, 38-40, 43-44, 47.

(בעצם) בשבת³⁰: "שאלה הרבה יותר קשה ורצינית היא שאלת חליבת פרות בשבת, גם מצד הדין (איסור כרת) וגם מצד המשק", כי "על משק חלב אין האיכר יכול לוותר. אך מה יעשה יהודי ירא שמים בפרותיו בשבת? בזמן שנחלקלה ההלכה, שאסור לחלוב בשבת, לא היה בדבר קושי מעשי גדול, ענף החלב עמד אז בערך במצבו כיום במשק הערבי. אפשר היה להפסיק את החליבה לעשרים וארבע שעות או להניק את העגל, בלי שיהיה בוזה נזק גדול. כיום אין דרכים אלה פתוחות לפנינו. וגם הדרך הידועה מימי הרא"ש³¹ — לחלוב על ידי גוי — נתקלת היום בקשיים עצומים(:) בהרבה מקומות אין גוי מצוי וככמה מקומות יש חשש של הכנסת מחלות ושל רגול לשם התנפלות או גניבה ושל מעשה חבלה (כידוע הורעלה לפני שנה רפת שלמה בגניגרי). כתוצאה מזה יש לציין, שרוב האיכרים מאלה, שבדרך כלל הם מדקדקים במצוות, חולבים כיום בעצמם את הפרות בשבת. אין להעלים גם עין מן הגורם הפסיכולוגי של עבודה עברית ועצמית, ואם כי אין לנו להתחשב כל כך עם בדרישות הבאות מחוץ לשטח ההלכה, הנה דוקא השאיפה להתרחק מעבודת הנוכרי בשבת מסתייעה הרבה בדעת חז"ל, ואין לדחותה לגמרי."

כאמור לעיל, פנו חברי רודגס לכמה רבנים בקשר לבעיית החליבה בשבת. אחד מהם היה הרב הראשי של א"י דאז, מרן הרב א.י. קוק, שהתייחס בחיוב רב, בידידות ובהתלהבות ליישוב החדש, ולכן חשבו, מן הסתם, חברי הקיבוץ, שיפסוק להם להתיר את החליבה בשבת על-ידי יהודים.³² בניגוד גמור לציפיותיהם ענה להם הרב קוק בתשובתו לפנייתם בנידון, "שלא יקנו להם אף פרה, אם לפנייכן אין עומד לרשותם נכרי, שיחלוב (פרה זו) בשבת". לכן מובן, ש"הרב קוק היה מאד מרוגז, שחברי קיבוץ רודגס הירשו לעצמם לחלוב בשבת בעצמם את פרותיהם, וזאת בניגוד לאיסורו".³³ זאת ועוד. "יהודים דתיים אחרים נוהגים לפי דוגמה זו (של רודגס) ומצטדקים בכך. וזה קורה רק בגלל ענין של עקרון — למנוע מכל ערבי לדרוך על אדמת הקבוץ. הרב

(30) במכתב של גדליה אונא על החליבה בשבת, שכתבו לפני כ"ב שבט תרצ"ד (7.2.1934), כי הרב דוד קרליבך במכתבו מתאריך זה למשה אונא — אחיו של גדליה, ממייסדי הקיבוץ הדתי והיום חבר הקיבוץ הדתי שדה אליהו — מתייחס למכתב זה של גדליה א. שני מכתבים אלו — של גדליה א. ושל הרב ד. קרליבך — נמצאים ב"ארכיון של הקיבוץ הדתי" בקיבוץ יבנה. גם כל יתר המקורות — חלקם בגרמנית — שבהם השתמשנו לכתיבת פרק זה על החליבה בשבת, נמצאים בארכיון חשוב זה אלא אם יוזכר אחרת.

(31) הרא"ש = הרב אשר בן ר' חיאל, מגדולי הפוסקים הראשונים באשכנז ובספרד; ח' מה"ר — הפ"ח (1250-1327).

(32) במכתבו הנ"ל של הרב ד. קרליבך (בהערה 30). גם המשפט הבא מובא ממכתב זה.

(33) ממכתבו של ר' ז. פינס מציריך שבשווייץ מ-20.5.1935 ("י"ז אייר תרצ"ה) לרב ד"ר יצחק אונא במנהיים, אביהם של גדליה ז"ל ומשה אונא יבלח"א. על אישיותו זו של הרב ד"ר י. אונא — ר' בנציקלופדיה של הציונות הדתית, חלק ראשון, עמ' 62-65, וכן בספר על "משנתו וחיייו של הרב יצחק אונא" והמכונה "למען האחרות והיחד", ירושלים תשל"ה. גם הקטע הבא כתוב במכתבו של פינס. וכן ר' את מכתבו של דוד אינטרלינגטור (היום: בית-אריה, ממייסדי הקיבוץ הדתי והיום חבר קיבוץ יבנה), ששהה אז בשליחיות באירופה, לקיבוץ רודגס מאיסרו חג הפסח תרצ"ה. במכתב זה, שבו דיווח דוד א. בן חיתר, על פגישתו עם ז. פינס, כתוב בין השאר: "לפני נסיעתו (של ז. פינס) מהארץ (=א"י, שבה ביקר) נודע לו, שהננו (=חברי רודגס) חולבים בשבת. דיבר על הענין הזה גם עם הרב קוק, והרב אמר לו, שאסור עלינו את החליבה (בשבת), אלא שאין אנו נשמעין לו."

קוק אינו מסוגל להבין איך עקרון זה של עבודה עברית, המעיד על חוסר סובלנות, שוקל יותר מאשר איסור חמור כמו חליבה בשבת.³⁴ דברים אלו נאמרו לדוד אינטרליגטור (היום: בית אריה מקיבוץ יבנה) — כששהה אז בגרמניה בשליחות קיבוצו, רודגס, באביב תרצ"ה (1935) — על ידי ז. פינס, עסקן דתי משווייץ, שפעל רבות למען קיבוץ זה — לאחר שפינס ביקר ברודגס וכן אצל ידידו הותיק, הרב קוק בעת שהותו בא"י.³⁵ בתשובתו הסביר לו נציג רודגס, שהרב קירשנבוים מפרנקפורט ע"נ מיין התיר את החליבה בשבת על ידי יהודי, אבל בתנאי, שיחלבו לחוך גבינה, ובלשון הדיין-הפוסק: "יש להחיר ליקח קדירה שבה חלב נקפה לעשות גבינה, דהוי אוכל... ומהחלב יוכלו לעשות גבינה".³⁶ היתר זה לא שכנע את פינס, כי "הרב קוק אוסר" ואינו מסכים להיתר הנ"ל. ועוד: "מר (דוד) אינטרליגטור הודה בעצמו, שאי אפשר לנהוג לפי ההיתר ולכן זה יביא לכך בהכרח, שיחלבו בשבת באופן רגיל".

פינס לא הסתפק בויכוח אלא תיכנן גם לפעול הלכה למעשה: (א) אמר לנציג רודגס (דוד א.), ש"ידרוש באסיפה הכללית של הוועד (לא"י בשווייץ) להחליט למסור לנו (לחברי רודגס) את הכסף³⁷ רק אחרי שנפסיק לחלוב בשבת". (ב) גם כתב לרב אונא במנהיים, ש"יביא לכך — באמצעות בנו גדליה, מנהיגו של קבוץ רודגס — שיפסיקו לנהוג בכל מחיר לפי העקרון של עבודה עצמית ושיהודים יפסיקו לחלוב על אדמת קיבוץ רודגס". ומוסיף פינס: "כזה תעזור רבות ליהדות הדתית בארץ הקודש, כי סוף-סוף הרב קוק הוא הרב הראשי של ארץ-ישראל וההתנגדות לדעתו על אדמת א"י מעידה על חוסר משמעת".³⁸

(34) במכתבו הנ"ל של פינס (בהערה הקדומת), עדות להערכתו הרבה של הרב קוק את "העבודה העברית הטוהרה", מבלי שתופגע "קדושת השבת והמועדים", נמצאת בברכתו של הרב לכינוס "העבודה העברית", שהתקיים בב' תשון תרצ"ה — 11.10.1934. כל גוסס ברכה זו מופיע בשבועון הדתי "התור" מ' מרחשוון תרצ"ה — 19.10.1934, עמ' 10-11.

(35) ר' בשני המכתבים שבהערה 33. גם דו"ח השיחה שבמשפט הבא מכוסס על אותם המכתבים.
(36) היתר זה נכתב ע"י הרב קירשנבוים כמוצאי שבת בראשית תרצ"ד (4.10.1933) למאיר פון, "שהיה עסקנו בקהילת הרב ר"ר הופמן בפרנקפורט ע"נ מיין והיה הכתובת כשביל ישיבת הרב הופמן לחלוצי הבח"ד" (הפתי עדותו של רודי הרץ מקבוצת יבנה ב'ארכיון הקיבוץ הדתי'). אותו מ. פון מנה לרב קירשנבוים בשאלה הבאה: "במקום שאי אפשר להחליב (=לחלוב) ע"י ערבי וגורם הפסד גדול, לשפוך החלב: נוסף על זה: לחלוב הפרות על קרקע הרפת רע (הוא) לבראות הפרות, (עכשיו) איך להתנהג בשבת קודש, אם יש איזה אופן להחליב ע"י יהודי וליהנות ממנו" (=מהחלב)? "בתחילת התשובה ביקש הרב ק. "שכל יסמך עלי בדבר הזה עד אשר יסכימו לזה הכית דין צדק (של הרבנות הראשית) חל-אביב, ואבקשו להראותם מכתבי זה"⁽¹⁾. ובסוף תשובה מסיים אותו רב ק. את היתרו: "צריכים ליהרר בזה מאד, שחם וחלילה לא יפרצו בזה (אלא ישתמשו בהיתר הזה אך ורק באופן שאי-אפשר ליקח עכו"ם (=גוי). והשווה את מכתב-תובתו של מ. פון לרב ק. מ' 29.6.1934 (ט"ז תמוז תרצ"ד); וכן ר' את מכתבו הנ"ל של גדליה אונא (בהערה 27).

(37) כסף זה היה תרומה של "הועד לא"י בשווייץ". גם לפניין חרם ועד זה סתום נכבד לקיבוץ רודגס (מכתבו של פינס מ' 20.5.1935 — בהערה 33).

(38) והשווה את מכתבו הנ"ל של דוד א. (בהערה 33). ביניה דומה לזו של פינס כתב הרב דוד קרליבך במכתבו הנ"ל (בהערה 30) למשה אונא, שהפציר בו ב' 23.1.1934 (ד' שבט תרצ"ד) להסביר "מדוע הקן פוסל את המיתרין לחליבה בשבת בקבוץ רודגס". בתשובתו — מ' 7.2.1934 (כ"ב שבט תרצ"ד) — הסביר הרב דוד ק. בפרוט רב את התנגדותו לפתרון זה גם מנימוקים הלכתיים ותוך התייחסות למכתבו הנ"ל של גדליה אונא (בהערה 30, שנשלח אליו יחד עם מכתב אחיו, משה.

הרב אונא מיהר לענות לפינס,³⁹ לאחר שבאותו היום כתב לבנו גדליה ברודגס על "הנוק, שחייב להיגרס כחוצאה מהמצב הלא טוב" (של אופן החליטה בשבת ברודגס). גם הסכים עם פינס לגמרי, "שאת דרישות התורה יש להעדיף על העקרון של עבודה עברית".⁴⁰ מצד שני, ממשיך וטוען הרב אונא, "שההתנהגות של הרבנים, בעלי הסמכות לפסוק, בארץ-ישראל — כולל הרב קוק, שאותו אני מעריך מאד — אינה הולמת את דרישות הזמן. הרבנים היו צריכים לעסוק אופן אחר לגמרי בכעיות, שנוצרו על ידי ההתפתחות של הזמן הזה. דיברתי על הנושא (של החליטה בשבת) עם הרב קוק אישית בזמן ביקורי בא"י, והסברתי לו את הנחיצות הגדולה להרכיב ועדה של רבנים ושל בעלי מקצוע, שיתיעצו על כל השאלות הדתיות ושיתוו קווי התנהגות לאיכרים, שומרי מצוות. היום — איש הישר בעיניו יעשה, כי האנשים אינם יודעים איך להתנהג. אם (הרבנים) לא יעזרו פה, קיימת הסכנה, שענין התורה בארץ-ישראל יינזק קשות". ובסוף מכתבו מסכם הרב אונא: "אני חושב, שהרב קוק אינו מבין לגמרי את הרצינות של הענין על אף למדנותו היוצאת מן הכלל, ושאינו מסוגל להתמודד לגמרי עם המצב".

ראינו, שכבר בתרצ"ד (1934) נהגו ברודגס לפי ההיתר הנ"ל של הרב קירשבוים, "וחלבו בשבת על גבינה",⁴¹ ביוזם שהרב הראשי של יפו-חל-אביב הסכים — בכמה התיעצויות בתרצ"ד — להיתר זה, "אבל לא רצה להורות היתר בכתב".⁴² במרוצת הקיץ של אותה השנה — תרצ"ד הסכימו עוד שני רבנים ידועים, בעלי גישה דתית-לאומית, עם ההיתר הזה: הרב אוסטרובסקי, מראשי ה"מזרחי" בא"י דאז והרב ברוד מורשה; מצד שני נודע באותו הזמן, שהרב חיים עוזר גרודונסקי, מגדולי הפוסקים באותו הזמן,⁴³ כתב לרב קוק על התנגדותו הגדולה לאיזה שהוא היתר בענין הנידון, לאחר ששמע על אופן החליטה בשבת בקרבן ברודגס.⁴⁴

כשנתיים לאחר מכן, באביב תרצ"ו (1938), ביקר גבור, נציגו של קבוצת ברודגס, אצל הרב מלצר הידוע בירושלים בענין החליטה בשבת. וכך מסופר בדו"ח על ביקור זה ועל הדין על הביקור בישיבת המועצה של "חבר הקבוצות הדתיות":⁴⁵ "גבור נתן סקירה על ביקורו אצל הרב מלצר בירושלים בענין זה. ההיתר שנתן לנו אז: לחלוב על

(39) ב" 22.5.1935 (י"ט אייר תרצ"ה), יומיים לאחר שפינס כתב לו.

(40) ר' כ"ץ, שם, שם (והערה 15 לעיל).

(41) מכתבו של מאיר פוזן לרב קירשבוים מ' 17.7.1934 (ה' אב תרצ"ד).

(42) ההד, תמוז תרצ"ו, ע' מ'; וכן ר' מכתבו של גדליה אונא לאחיו משה מ' תמוז תרצ"ד (2.7.1934); וכן ר' שני מכתביו של מאיר פוזן לרב קירשבוים מיוני-יולי 1934; וכן ר' לעיל והערות 26, 27, 33.

(43) והשווה באנציקלופדיה העברית, כרך יא' עמ' 238-239.

(44) ר' במכתבו הנ"ל (בהערה 42) של ג. אונא לאחיו ובמכתבו השני הנ"ל (הע' 41) של מ. פוזן. מעניין, שכשנה יותר מאוחר מפציר דוד א. ג. נציגו של ברודגס באירופה, בפניס הנ"ל לפנות לאותו הפוסק המפורסם, הרב חיים עוזר ג., בקשר לחליטה בשבת (ר' מכתבו של דוד א. מברלין לברודגס ולפינס של סוף ניסן תרצ"ה — סוף אפריל 1935). נראה שדוד א. קיווה, שהרב המפורסם יפסוק לקולא ויסכים להקל. עכ"פ, ברור, שנציג ברודגס לא ידע על עמדתו הנחרצת והמחמירה של ר' חיים עוזר ג., כי אחרת לא היה מעונין לפנות אליו.

(45) ישיבת המועצה הזו התקיימה ב" 31.3.1936 (ח' ניסן תרצ"ו והדו"ח עליה הופיע בשבועון של קבוצת ברודגס, ושנקרא אז "קבוצתנו", גיליון מס' 22-23, מ"ד ניסן תרצ"ו — 6.4.1936, עמ' 3.

מאכל בשבת היה מכון רק כשלוקחים כמות כזו שסופגת רוב החלב. עובדי הרפת, בראותם שאי-אפשר להשתמש בחלב כזה במטבח, הקילו בעצמם בלקחם כמות קטנה, שאינה סופגת אפילו החלק העשירים. לפיכך צודקים הרבנים, כשמפיצים כרוזים, שבהם הם מתנגדים לאלה 'שחולבים על מאכל קצת' (!). ומיד ממשיך הדרו"ח: "המנהג הזה שנהוג אצלנו אינו מספק את דרישת הדין ואת דרישת הרבנים. ההקלה הזאת עלולה להכביד את עמדתנו כלפיהם בענין זה. גבור דרש, שנמלא בכל אופן ביתר דיוק את דרישת הרבנים שהיא דרישת הדין. המועצה תמכה בדעתו ומסרה לגבור ומוב (כהן) למצוא פתרון בשאלה זו; לקבוע סדור שימלא את הדין ושלא יצא לנו הפסד כל כך גדול בחלב".

ד. הדין על החליבה בשבת מתרחב (מתרצ"ו — 1936)

בערך אותו הזמן, בכ"ז אדר תרצ"ו — 11.3.1936, התקיימה פגישה במשרד הרבנות הראשית בתל-אביב לפי הצעת 'הפועל המזרחי' והמוקדשת לחליבה בשבת. בפגישה זו השתתפו שני הרבנים הראשיים של תל-אביב, הרבנים עמיאל ועוזיאל, וכן הרב כ.פ. טכורש, מזכיר, שני נציגים של הוועד הפועל של 'הפועל' וקסטנבוים וברנשטיין, וכן נציגים של כל המשקים הדתיים, שהיו קיימים אז: שדה-יעקב, כפר פינס, כפר הרואה, כפר אברהם, כפר יעבץ, קבוץ רודגס, קבוצת שח"ל וקבוצת אברהם (בכפר פינס, שאח"כ הקימה את כפר עציון).⁴⁶

היו בעצם שתי סיבות עיקריות, שדחפו ליוזמת הפועל ללוקים פגישה זו: (א) כפי שהסביר ברנשטיין בתחילת הפגישה: "אנו מחלבים זה שנים בשאלת החליבה בשבת, שהיא שאלת-חיים בשביל כל אלה שנאספו כאן ושאלת ההתישבות הדתית בכלל, והיא דורשת פתרון. החשובה הרגילה (גם של הרב קוק, כפי שראינו)⁴⁷ לחלוב ע"י ערבי אינה פתרון למעשה, מטעמים ישוביים ומשקיים, שצריכים להתברר". (ב) מאז שחברי קיבוץ רודגס נהגו לפי ההיתר של הרב קירשבוים — שהרב אהרונסון מחל-אביב הסכים לו, כפי שראינו⁴⁸ — "התחילו לערער מצדדים שונים על היתר זה. וכאשר חברי רודגס שוב פנו לרב אהרונסון, ענה להם בכתב, "כי לא יפסוק בענין זה על דעת יחיד" (!).

בויכוח בין נציגי המשקים הדתיים והועלו בעיקר הנקודות הבאות:

(1) השמוש בערכים, שיחלבו בשבת, הוא מסוכן מבחינה בטחונית, כי הכנסת ערכים למשקים לחליבת הפרות עלולה לסכן את כל המקום. וסיפר החבר בן-סובסקי (היום: הרב א, בינה) מכפר-הרואה: "רק בזמן האחרון עמדנו בפני סכנה של התנפלות, וכיצד אפשר להכניס ערכי למשק? אם התורה חסה על ממונם של ישראל, על נפשותיהם לא כל שכן" (!). והוסיף מיכאל חזני מכפר-יעבץ⁴⁹ וסיפר על מקרים

46 דר"ח מפורט של פגישה זו התפרסם בהד, תמוז תרצ"ו, עמ' י-יא. וכל המובאות על הפגישה — מדרג"ח זה.

47 ר' לעיל והערות 12, 32-34.

48 ר' לעיל והערה 42; וכן ראה בהערה 46.

49 זמן קצר לאחר-מכן נחמנה לראש המרכז החקלאי של הפועל המזרחי. בתור שכזה פעל רבות, במרץ רב ובמשך הריבה שנים למען כל הישובים של הפועל"ו. בסוף חייו היה בממשלות ישראל כסגן שר החינוך וכשר הסעד.

שבהם ערבים נכנסו למשק, פגעו בבהמות, גנבו רכוש, ורבו עם אנשי המקום "עד שהיה צורך להביא משטרה. היו גם מקרים של נסיונות לאונס בצהרי-היום, כשהביאו (הערבים) זיפוזף או תבן והגברים (חברי המושב) לא היו בבית, כי נמצאו בעבודה". וגשאלה השאלה בעת הדיון, אם "צריכים להכניס ערבים, שיימצאו בקביעות בכל נקודה" (למשל למקרה, שהפרה ממליטה בשבת), האם יש חובה... ליישב ערבים בנקודותינו? וה נראה, כ"מצב "שאינן הציבור יכול לעמוד בו". וסיפר עוד-החבר פרידברג, שלאיכרי כפר-פינס היה "משפט עם הערבים על דבר שטח קרקע, שרצו לגזול מאתנו... והיתה לנו הצלחה שיקלנו להעיד, כי במשק כל הזמן אף פעם לא נכנס ערבי אלינו", כי אחרת "היו הם הזוכים בקרקע" (!). עכ"פ, הנימוק הבטחוני הזה מתאשר היטב בעובדה, שזמן קצר מאד אחרי הפגישה הנ"ל פרצו המאורעות החמורים בא"י בין ערבים ליהודים, שנמשכו עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.⁵⁰

(2) "לפרות הערביות יש מחלות, והערבים המטפלים בהן יכולים להעביר את המחלות לרפתות שלנו וזה יחריב [ההדגשה במקור] את כל המשק". כמו שזה קרה "בקבוץ 'מעברות'". וכל זאת גם לאור העובדה, שלמשקים החדשים בא"י "מביאים פרות גועיות משוכחות, והן רגישות ועדינות ולכן מרובה הסכנה של מחלות", כדברי גולדרייך מכפר-אברהם. ומסביר עמינח מאותו המושב: "כשהמשק נהרס ע"י מחלות: הרי זה מהרס (=הורס) גם את כל אלה המלוים הקשורים בוה ומביא את המתושבים לידי מצב של דעב ופיקוח נפש". ולבסוף יהיה ב"חורבן הקיום המשקי" לא "רק משום איבוד כספים אלא משום החרבת הישוב" (!). וכפי שניסח זאת הרב יצחק אונא:

"אם אי אפשר למצוא דרך היתר, אזי אי אפשר להחזיק משק כלל, או אולי רק משק פשוט, ומובן מאליו, שזה יגרם לחורבן גדול".⁵¹

מלבד נימוקים בטחוניים וכלכליים הועלו גם נימוקים לאומיים, חברתיים ודתיים: (3) "שאלה זו אינה פרטית, צדדית, מקרית אלא שאלת האפשרות של ארץ ישראל דתית [הדגשה במקור]: אם אפשר שיתקיימו (בכלל) ישובים דתיים חקלאיים", או כפי שנקודה זו נוסחה ע"י הרב אונא הנ"ל: "כי החופשים יאמרו, שבנין הארץ אינו אפשרי אם יתנהגו על פי מצות התורה".⁵²

(50) ר' אטינגר, תולדות עם ישראל בעת החדשה, חשכ"ט — 1969, עמ' 293; וכן ר' יהושע כימי הבית הלאומי בעריכת בנימין אליאב, חשל"ו — 1976, עמ' 362; וכן ר' ההיסטוריה של א"י, כרך חשיעי, 1982, המנדט והבית הלאומי, עמ' 44-45; וכן ר' אטלס כרטא לתולדות א"י מראשית ההתיישבות ועד קום המדינה בעריכת י. ואלף, ירושלים, 1972, עמ' 56-57. וכן השווה בהמשך את דברי הרב וכתפונל מירושלים (הערה 56); וכן השווה את דברי הזכרון של א. אלרואי על גדליה אונא בקובץ הנ"ל לזכרו (הערה 29), עמ' 39: "ימי המאורעות הצדיקו את השקפתו" (של גדליה א., שעדיף לוותר על ענף החליבה מאשר להשתמש בגוי של שבת); וכן השווה את שאלת-רעדו של חיים ז"ק ב'הדה', אלול תרצ"ו, עמ' יא: "כאן (=בענין החליבה בשבת) היא השאלה: לעשות או לחול — או לחלוב את הבהמה בשבת לא ע"י נכרי או להסתלק לגמרי מלעסוק במשק". וכן השווה את דברי ק. כהנא בספרו על החזון איש, 'האיש וחזונו', תל-אביב תשכ"ד, עמ' נו: "הומנים היו זמני המאורעות. (לכן) התקשו או עד מאד להכניס גוי למשק יהודי" (!). וראה להלן, פרק ה' והערה 84. וכן השווה כ"ץ א. שם, הערה 1 (ור' שלעיל, הערה 15).

(51) אונא יצחק, שואלין ודורשינן, תל-אביב תשכ"ד, עמ' ט.

(52) שם, שם.

(4) בהרבה איזורים בא"י לא הוכנסו ערבים לאף אחד מהמשקים של יהודים, ואם משק דתי אחד באיזור מסויים יהיה כ"פוצי גדר בהכנסת ערבים למשק בשבתות (לחליבת הפרות), יתירו הפרדסנים לעצמם להעסיק ערבים בעבודה בימות החול (הדגשה במקור), כי "הם לא יבחינו בין טעמים דתיים לטעמים אחרים".

(5) נוצר "מצב בלתי אפשרי" של "אי-בהירות" ו"ערבוביה", כי החקלאים הדתיים נהגו בארבעה אופנים שונים: (א) היו כאלה שרצו להמשיך ולהשתמש בערבים; ואם ילדי המשקים הדתיים "יראו שמשתמשים בערבים" במשקים שלהם, ואילו ב"ישובים אחרים הם רואים ששם חולבים (החברים) בעצמם בשבת", קיימת הסכנה, ש"זה ישיפע על כל מהלך השקפתם הדתית" (שעלולה להתערער), כי "הם לא יבינו את הדבר". (ב) אחרים חלבו על אוכל. (ג) בני קבוצה שלישית חלבו על הריצפה "לאיבוד"; מנהג זה גרם להפסד ניכר מאד. (ד) ושוב טענו אחרים, "שצריך להסתלק לגמרי מענף הרפת". היו גם רבנים שיעצו עצה כזו, אבל: "מובן שלא יכולה להתקבל התשובה שלא להחזיק פרות". זאת ועוד. אי-מתן תשובות ברורות על 'שאלות משקיות' כבר גרם בעבר, שדברים אסורים "נעשו כהיתר", עד שלבסוף — כמה מחברי הפועל המזרחי — התרחקו משורותינו ומהחיים הדתיים בכלל" (1).

בסוף הפגישה סוכמו הנקודות הבאות:

(א) "פתרון השאלה צריך להיות באופן כללי ולא חלקי, לכל משק לחוד" (עמינות).
(ב) "לפני קבלת ההחלטה יתיעצו הרבנים עם מומחים בענין זה, כדי שהסדור יהא מתאים להוצאה לפועל למעשה" (גדליה אונא).

לבסוף הודיע הרב טכורש "בשם הרבנים הראשיים" של תל-אביב, "ששמעו בהקשבה את כל הדברים וידונו על הדברים בעיון ויתנו את תשובתם" (2).

במשך לפחות חצי שנה לאחר פגישה זאת לא נתקבלה כל תשובה מהרבנים הראשיים של תל-אביב, וכמו שכתב הרב אונא, רבה של העיר הגרמנית מנהיים, שעלה בינתים לא"י והתיישב בירושלים: ⁵³ "ולפני איזה חדשים היתה אסיפה בתל-אביב ובא"כ (=נציגי) הקבוצים של הפועל המזרחי הציעו דבריהם לפני הרבנים והם הבטיחו להם שיתעסקו בדבר, אבל אין קול ואין עונה ואין קשב" (3).

מצד שני, שלושה רבנים ידועים פרסמו זמן לא רב לאחר הפגישה הנ"ל את תשובותיהם — חוות-ידעתם בקשר לחליבת בשבת, כששניים מהם — האחרונים — מתייחסים בפירוש לפגישה הזו, שדוות עליה ב'ההד'. הראשון הוא הרב וכתפוגל, אחד הרבנים של מאה שערים, ראש ישיבה שם ואחד הרבנים החשובים בא"י דאז. הוא מפרסם את תשובתו ב'ההד', ⁵⁴ לאחר שנשאלתי בימי הפרעות והועם הנורא השורר רח"ל בארץ-ישראל... היות ובימים האלה (השנף המאורעות) ⁵⁶ אי אפשר להשיג במציאות שום נכרי שיחלוב בהנחות בשבת, והענף החלבני בא"י... נתון פרנסה למאות משפחות; ולכן — אי מתן ההיתר לחליבת בשבת יגרום (א) הפסדים

(53) עלה לא"י באלול תרצ"ה (ספטמבר 1935) לפי 'למען האחדות והיחיד' הנ"ל (הערה 32), עמ' 20.

(54) ר' הערה 51.

(55) ההד, אלול תרצ"ו, עמ' יד-טו.

(56) וראה לעיל, הערה 50.

כלכליים חמורים, (ב) וכן "צער בעלי חיים" (ג) וכן עלול להיפגע קשות "ישוב ארץ ישראל" — "האם מותר מפני כל הנ"ל להתיר שיהודי יחלוב בשבת...?".

בנסיגונו להתיר פעולה זו קובע הרב וכטפוגל קודם כל, (א) שלפני דעתם של כמה מחשובים הראשונים (הרב האי גאון, תוספות ריד וחיידושי הרשב"א), ש"החלוב (בשבת) אינו אסור (מדאורייתא) אלא מדרבנן" (!). לאחר-מכן הוא מסביר: (ב) שבגלל צער בעלי חיים "מתירים לאמר לגוי (בשבת) שיעשה מלאכה דאורייתא" (שאסורה היא לפי התורה), כי צער בעלי חיים קיים "בכל רגע ורגע" (ג) על אף שהוא מנסה למצוא עצה להתיר לחלוב לתוך אוכל, מסיק היא לבסוף, ש"אי אפשר להתיר באופן כזה, כי דעתם של הר"ן והרמב"ן, המתירים, הם "יחידים", ושיטתם עומדת "נגד רבים, האוסרים (בעל הלכות גדולות, הרי"ף, בעלי התוספות, הרא"ש, הטור והשולחן ערוך) — ושכן אי אפשר להתיר באופן כזה" (!). (ד) הוא מוצא 3 הסברים ולפי כל השיטות, כדי להתיר לחלוב ע"י ישראל בשבת (באופן כזה) שהחלב ילך "לאיבוד" (כשהוא חולב על הקרקע). (עכ"פ: 1) משום "צער בעלי חיים" (2) משום "הפסד ממון" (3) משום "ישוב ארץ ישראל" — "יכולים להתיר אסור דרבנן". אולם הוא מוסיף: מכיוון שהחליבה "על הארץ" גורמת ל"הפסד ממון מרובה וכל הענף של החלבנים בא"י יהיה ח"ו, לכן צריכים למצוא עצה כל זמן, שאי אפשר להשיג שום נכרי לחלוב בשבת, שיתחלוב יהודי לכלי בשבת בהיתר" (!). לאחר דיון מפורט הוא מסכם: "מירושלמי הנ"ל (כפי"ט של מס' שבת) יכולים להתיר בשעת סכנה, כמו המצב הנורא השורר כעת בא"י, לחלוב בשבת ע"י שניים; ואעפ"י שאסור דרבנן (= של החכמים) הוא רק "משום 1) צער בעלי חיים, 2) והפסד ממון רב ו-(משום 3) חורבן ישוב א"י ח"ו משום כל הטעמים הנ"ל, רצוני להתיר זאת רק להוראת שעה בתנאי, שיסכים לזה כהדר"ג⁵⁷ שליט"א".

(2) באלול תרצ"ו כותב הרב אונא הנ"ל מכתב-תחור ד' חריף — ועל כך הוא מבקש בסוף מכתבו את סליחת קוראיו — ששלח למספר קטן של "תלמידי חכמים מצוינים" יחד עם "חשובה" הלכתית, הכוללת את הדיון המפורט בענין "דין חליבה בשבת"⁵⁸.

עיקר דבריו: (א) שחיתקם של הרבנים בנידון מסוכנת מאד, כי על ידי כך יאבד הדור הצעיר את כל האמונה ברבנים, "כי יאמרו, שהרבנים אינם דואגים לצדוניהם וע"י זה גם בדברים אחרים יעשו (את) הכל על דעת עצמם ולא יפנו אל הרבנים"; ושעל כן חשב (הרב אונא עצמו) — ובחינת "במקום שאין אנשים, השתדל להיות איש" — "לעזור (את) לב תלמידי חכמים מצוינים לגשת אל הדבר" (!). (ב) הוא מבקש מהרבנים, "שתעשו אחת משתים: או שתבקשו דרך היתר, שיוכלו להשתמש בו התלוצים התורנים, או שתכריזו בפומבי שהדבר אסור בהחלט; וממילא מן ההכרח לעזוב את בנין הארץ לתופשיים (!), שהתורה היא להם דבר נשן, שאיננו מתאים לזמן החדש. ואולם זאת לדעת, שאם הרבנים יוסיפו להתיימש מן הדבר ושלא לנסות לאחד מן הצדדים, אזי בכל זה הקולר תלוי בצוארם, והם אחראים לכל ההפסד שיתהווה מזה ליהדות המסורתית בכלל" (!).

(57) = כבוד הדרה גאון: לא ברור למי התכוון הרב וכטפוגל.

(58) שואלין ודורשין של הרב י. אונא, עמ' כ-כב.

(ג) בהסבריו ההלכתיים מסביר הרב אונא מדוע "בימינו אלה עמדה שאלה זאת לפנינו בכל חוקפה, כי (1) במושבות החדשות שנתיסדו בא"י אין להם נכרים לחלוב בשבת; (2) ואפילו במקום שיש להם — בשעת החרום כי השתא (= כמו עכשו), אי אפשר להניח לערבי לבוא למשק מפני הסכנה. (3) ושלא לחלוב כלל בשבת אי אפשר, מפני שהפרות מתקלקלות ויש בזה גם כן צער בעלי חיים גדול, שהוא אסור מדאורייתא. (4) ולא רציני להזכיר (את) (ה) היתר ד'חולב לאיבוד', שנהגו בו איזה יחידים, מפני שהוא הפסד עצום למי שיש לו הרבה פרות. (5) גם לא בירדתי דין חולב לתוך האוכלין מפני שפקפקו בו הרבה".

ומסקנתו תוך שהוא מסתמך על הרשב"א, ועל בעל הפלאה — וזאת "בשעת דחק גדול" (של המאורעות) — הסבורים שהחליבה בשבת לא נאסרה מן התורה אלא ע"י החכמים. קובע הרב אונא, ש"ש טעם גדול להתיר" בעיקר בגלל שתי סיבות: (1) "משום צער בעלי חיים"; (2) "משום מצות ישוב ארץ-ישראל, שאי אפשר להחזיק משק בלי פרות חולבות" (!).

על המכתב-חוזר הנ"ל של הרב אונא הגיבו לפחות שני רבנים ידועים בא"י, ושניהם לא קיבלו את דבריו. הראשון היה הרב ראובן כ"ץ, הרב הראשי של פתח-תקוה.⁵⁹ הלה הזכיר את שני ההיתרים של רבני א"י בענין החליבה בשבת: (א) "היתרו לחלוב על הקרקע, כדי להציל את הפרות או (ב) על מאכל, שיספוג (את) החלב כפי הדין, אעפ"י שיש חולקים בזה, אבל לכל הפחות דעת הרבה פוסקים, שעל מאכל אפשר להתיר בשעת הדחק, אבל לחלוב בשבת בלא מאכל — דעת כל הפוסקים, שיש בזה איסור דאורייתא וחייב סקילה" [הדגשה במקור]. בסוף דבריו מציץ הרב כ"ץ את הפתרון, שהוא גם היום המקובל והטוב ביותר: "אולם... אפשר (ש)השאלה (ה)זו תיפתר בטוב, לתקן חליבה (בשבת) במכונה חשמלית עם שעון אוטומטי, שבכל 5 רגעים נפסק החשמל באופן אוטומטי (!)... והכל על מקומו יבא בשלום".

הרב השני, שהגיב על המכתב-חוזר של הרב אונא, היה הרב הראשי של חיפה דאז הרב יהושע קניאל. גם הוא התנגד להצעתו של הרב אונא, כי "גדולי הפוסקים סוברים שהוא (=החליבה בשבת) בגדר מלאכה דאורייתא, וביתוד אחרי שכבר הורה... רבנו, הגרא"י הכהן קוק וצוק"ל, שלא לסמוך על ההיתרים הידועים". (3) בכסלו תרצ"ז מפרסם 'ההד' את מאמרו של הרב שמעון רוזובסקי⁶⁰ המעיר אישישוק שבליטא — שהיה ממסדי 'המזרחי' בליטא.⁶¹ רב זה מגיב בכך במישורן על הדו"ח ב'הד' הנ"ל על הפגישה בין רבני ת"א לבין הנציגים של משקי 'הפועל' המזרחי. בתחילת מאמרו הוא כותב, ש"עלינו לעיין ולמצוא איזה היתר גם בדבר הזה" — אעפ"י ש"מ... השולחן ערוך משמע, דאין תקנה להתיר (חליבה בשבת) ע"י ישראל — כי ענין זה (1) "נוגע לרבים", (2) "יש בזה משום ישוב ארץ-ישראל"; (3) "וגם הפסד (כסף) רב". ולבסוף, לאחר דיון הלכתי ארוך, מסיק הרב רוזובסקי את

(61) אנציקלופדיה של הציונות הדתית, חלק חמישי, עמ' 596-597.

(59) הרב ר. כ"ץ ענה לרב אונא בכ"ה תשרי תרצ"ז (11.10.1936).

(60) ההד, כסלו תרצ"ו, עמ' ט.

המסקנה הבאה: "ומכל הנ"ל נראה לי, דיש לסמוך על המתירים בארץ-ישראל לחלוב הפרות לתוך אוכלין בשבת והמקיל לא הפסיד".

על אף הפסקים הנ"ל, שהתירו את החליבה בשבת ע"י יהודים, המשיכה בעיה זו "להטריד ביותר"⁶² את אנשי טירת-צבי בשנתם הראשונה, לאחר שהקימו את קיבוצם, הקיבוץ הדתי הראשון, בתרצ"ז (1937). שאלה זו היתה "כאובה ומכאיבה"⁶³, "העיקה על" החברים⁶⁴ ונחשבה כ"אבן המחלוקת והספקות"⁶⁵. הבעיה נוסחה היטב ובפשטות במאמר ביומן, דבר: "מה יעשו (חברי טירת צבי) עם פרות בשבת? מפרה אחת אפשר לחלוב לתוך הסיר עם הדיסה, או להשתמש בו רק למחרת. אולם (במשק שיש בו הרבה פרות) הכרחי לחלוב מאות ליטרים חלב ולהפריד את השמנת ולקרר". עכ"פ, חברי טירת צבי למדו "הלכות חליבה בשבת" והגיעו ל"מסקנה", ש"נחוצה אישיות רבת-תורה, שתדריך לחוף מבטחים; וברור היה להם, ש"טירת צבי לא תקבל פתרון של הערמה"⁶⁷. בגלל השאלות הרבות בקשר לבעיה הנדונה חשבו חברי טירת צבי "לדחות את הבעיה ואולי היא לא תתעורר בכלל"; ולכן קיבלו את התוכנית של מדריכיהם החקלאיים, "שנטפח עדר מקומי"⁶⁸ של פרות. שאלת החליבה בשבת נידונה גם בישיבה של 'הועד לבירור שאלות דתיות' של הקיבוץ הדתי, שהתקיימה בטירת צבי בתחילת אייר תרצ"ח (מאי 1938) ושהשתתפו בה הרב א.ש. רוזנטל, הרב של קיבוץ רודגס,⁶⁹ האחים גדליה ומשה אונא ויוסף לוטבק. וכך סוכם ב'ההד' הדיון על שאלה זו:⁷⁰ "הבאנו לדיון גם את שאלת החליבה וקבענו בתור הצעות לפתרונות אפשריים [הדגשה במקור], שעליה יש עוד להרחיב את הדיבור מבחינה משקית, מעשית וכו'.

1. חליבה ע"י עכו"ם (= גויים).
2. חליבה ע"ג הקרקע.
3. חליבה ע"ג מאכלים (אבל שיהיה זה לשם מאכל ממש ולא הערמה בעלמא).
- לפי הצעתו של א.ש. רוזנטל (יש) לחלב על לֶפֶן, לשם עשיית לֶפֶן, בתנאי שגדולי הרבנים יסכימו להצעה זו.
4. חליבה מכנית. (א) ע"י מכונת חליבה העובדת באופן אוטומטי. (ב) ע"י שפופרת, הצעת לוטבק. באופן ב' יש עוד לברר אם מותר להכניס את הקתטר בשבת.

62 במאמר "טירת צבי בראשית לבטיה" של א.ב. ב'ההד', כסלו תרצ"ח, עמ' ט.

63 במאמרו של ב. ינאי ב'הצופה' מכ"ו אדר א' תרצ"ח (27.2.1938) על "רשמי ביקור בטירת צבי".

64 עלונים, מס' לג, אכילול תשי"ז (1947), עמ' 27, במאמרו של א. מלר: "עשר שנים למשק טירת צבי".

65 במאמרו הנ"ל של א. אלרואי ב'קבץ לזכור של גדליה אונא ז"ל' (הערה 50), עמ' 38. שאלה זו — של החליבה בשבת — היתה גם בין השאלות הראשונות ש"עלו על הפרק" לאחר שנוסד הקיבוץ הדתי השני, שדה-אליהו, שכנו של טירת צבי, בתרצ"ט (1939) (ר' "שדה אליהו" — 40 שנה, עמ' 8).

66 ש. ליפסקי כתב ב'דבר' בה' מרחשון תרצ"ח (10.10.1938) מאמר ושמו: "בטירת צבי", כל המאמר הזה הרפס מחדש ב'ההד', מרחשון תרצ"ח, עמ' ח-ט.

67 ר' הערה 63.

68 ר' הערה 64.

69 וראה באנציקלופדיה של הציונות הדתית, חלק חמישי, עמ' 615-616.

70 הדו"ח של ישיבה זו התפרסם ב'ההד', תמוז תרצ"ח, עמ' יא.

סוכס: הועדה דוחה כל חליבה שהיא ישר לחוך הכלי או ע"ג קצח אוכל⁽¹⁾.
בינתיים ממשיכים כמה רבנים, בעלי גישה דתית-לאומית, לפרסם היתרים לחליבה בשבת:

(4) כשנה לאחר-מכן, בהרצ"ט (1939), יצא לאור בירושלים ספר בשם 'אוהל משה' מהרב שמואל א. דרצינסקי⁷¹ שכינה כרב בוולוז'ין בליטא והיה מנאמני ה'מזרחי'. לאחר שעלה ארצה בהרצ"ד, כיהן כשלוש שנים כרב ביבנאל ואחר כך התיישב בירושלים.⁷² בספר הלכות זה מופיע דיון נרחב על החליבה בשבת, ומסקנת מחברו היא, "שאפשר לחלוב בשבת בהיתר, אבל בשלושה תנאים: א" על ידי שהיו הפירות מכורות לנכרי" [הדגשה במקור];

ב) "ויחלוב לא לשתיה אלא להנחת ש(החלב) יועמד וייעשה מזה אוכל" [הדגשה במקור];

ג) "אך כל זה בארצנו שאי אפשר לחלוב על ידי נכרי, אבל בחו"ל שחולקין ע"י נכרי עדיף".

ב'י' חש"י⁷³ (14.9.1942) כותב הרב רוזנטל הג"ל למוכירות הקיבוץ הדתי, "כי הדברים הגיעו עכשיו לרצתי לפתרון של ממש בשאלה קשה זו" (של החליבה בשבת). הצעת-פתרון זו הובאה על-ידי הרב רוזנטל קודם "לפני בית הדין של הרבנות הראשית לא"י" יחד עם הסכר הלכתי מפורט מאד, שבו הסביר הרב רוזנטל גם את הסיבות לצורך הדחוף להחיר את החליבה בשבת.⁷⁴

א) הזמן הוא "שעת דחק".... במצב שאי אפשר לומר לעכו"ם שיחלוב מחמת הסכנה הכרוכה בכך.

ב) "הפסד עצום ומצות ישוב ארץ-ישראל", כאשר "בארצנו משמש ענף הרפתנות מקור פרנסה לאלפי משפחות"; ו"אם נאמר להם לשפוך החלב שנחלב בשבת, הרי דבר זה אינו אומר אלא לסגור את הרפת ולהסתלק לגמרי ממקצוע זה".

ג) קיימת גם אפשרות עוד יותר חמורה: "ואם לא נתקן עצה בשביל אחינו בני ישראל היושבים במושבות ויש להם רפתות גדולות של חמש עשרה או עשרים פרות, שאין להם שום עצה אחרת כלל, אזי יעשו מדעתם ויחלבו סחם⁽¹⁾ ויעבדו על איסור חמור שלפי דעת רוב הפוסקים הוא דאורייתא (=מהתורה) ואני יודע שהרבה ישובים, גם מאלה ששלמים הם בדעותיהם ובאמונתם ומחזיקים ברברי חורנתו הקדושה, מכל מקום בפרט זה אינם אומרים כח ועצמה לעמוד בנוסין וגושלים באיסור גדול זה, וגם במחני (=ברודס, כנראה) רק בקושי גדול הצלחתי להוכיחם על כך". וגם בסוף הסקירה ההלכתית בולטת אותה הנימה:⁷⁴ "ואם לא נתקן המצב באיזה אופן שהוא ע"י עמדה תקיפה וברורה או להחיר או לאסור, יש לחוש לקלקול... ולפירצה איומה. ויתירו לעצמם... כי... 'אדם בהול על ממנו'..."

71) חזיתי נחונה לבנו של הרב ד, ד"ר יונה בן ששון, על שסיפר לי על ספר זה ועל שנתן לי צילום מהדיון בספר על הכעיה הנדונת.

72) ראה באנציקלופדיה הדתית, חלק ראשון, עמ' 668–670.

73) בעמודים 30–32 (!) של סקירתו ההלכתית.

74) שם, עמ' 33.

הצעתו של הרב רונטל, שלה "החליט הרב צ.פ. פרנק, ראב"ד בירושלים, להסכים... היא: לחלוב בשבת על צבע צמחוני (צבע אורגני לגבינה)⁷⁵ ולהבטיח בצורה זו את השימוש הזה לשם תוצרת".⁷⁶ *
 יחד עם זה מפרט הרב של רודגס (לשעבר) "את פרטי פסק הדין, שעליהם יש לשמור בקפדנות:

(א) בשעת הדחק, כשאין לחלוב ע"י אינו יהודי... יש מה לסמוך על דעת המתירים לחלוב בשבת לתוך האוכלין. הצורה הנאותה והכשרה ביותר של חליבה לתוך האוכל היא חליבה על הצבע האורגני לגבינה באופן שהחלב ייפך חום ממש וייפסל למכירה בשוק כחלב שתייה.

(ב) את הצבע יש להכניס לכלי לפני החליבה.

(ג) אין מקום כלל להתיר את החליבה לתוך דלי ריק, אפילו אם הכוונה המפורשת של החולב לחלוב לשם תוצרת בלבד, כל עוד שאין החליבה עצמה בצורה כזו המכריחה להשתמש כחלב לשם תוצרת. הדין הזה כוחו יפה גם בעדר הצאן [ההדגשה במקור].

(ד) העובר על ההוראות האלה, ויסתפק בכוונת החולב להשתמש כחלב לשם תוצרת, חוששני לו מאסור שבת דאורייתא, שהיא איסור סקילה; והחלב אסור לו (בקבוצן לקבוצן כולו) לעולם בין בשתייה בין באכילה (לכשיעשו מן החלב גבינה) ובין למכירה (!) [התוספות בסוגריים הן של הרב].

ונראה שפסק דין זה של הרב רונטל, שהרב פרנק הסכים לו, אמנם התקבל בקיבוצים של הקיבוץ הדתי.⁷⁶ ג

(6) כארבע שנים לאחר מכן הוציא מוסד הרב קוק קונטרס "לכירור שאלת חליבה בשבת" מאחד הרבנים בתל-אביב. לאחר דיון הלכתי מפורט מאד הציע המחבר

באשר להסכמת הגרצ"פ פרנק דע"ל לחליבה ע"ג צבע, כדאי להביא בזה על דעתו בנידון כפי שהובא בשמו בס' "קובץ על ידי" (כרך ג' ח"א, עמ' 2) והועתק משם בהערות הררי בשדה בסוף ס' "הר צבי" ח' או"ח א', עמ' רלט, וז"ל בין השאר:
 — — — דעתו דעת תורה, שאין להשתמש בחליבה ע"ג אוכל, ואומר שיש לבטוח בהקב"ה ולחלוב ע"ג קרקע, במקום שא"ע ע"י נכרי.
 כאמור מי שמתקשה לקיים את הדין כהלכתו וכמאמרו (ולא יציית לחלוב ע"ג קרקע) יורו לו — למעט באיסור — ולחלוב ע"ג צבע, באופן שלא יהא אפשר להשתמש כחלב לאכילה, כ"א לעשות מהם אכ"כ גבינות לאכילה.

ובפירוש הדגיש מרן הרב הגאב"ד שליט"א הנ"ל שאין לכנות זה בשם "היתר", אלא הדברים אמורים כנגד יצה"ר "למעט באיסור" שלא להכשל באיסור חמור וגמור של חילול שבת נורא, והעצה של הצבע היא כעין "מוטב שיאכלו בשר תמותות שחיתות ואל יאכלו בשר תמותות נכילות".

העורך

(75) במכתב מהרב רונטל לאהרן נחלון (היום חבר שדה-אליהו) מכ"ח אדר תרצ"ט (20.3.1939) הוצע פתרון קצת שונה: "הטוב ביותר הוא לחלוב על אבקת פודינג (קורנפלובר) ולכשל אה"כ פודינג מזה".

(76) בישיבה עם כותב שורות אלה סיפרו לי כמה מווחיקי 'משואות יצחק' רעין צוריס', שבמשקיה, נהגו בשבת לחלוב על צבע לפני שהחלו להשתמש במכונת החליבה.

"להתיר (את) החליבה בשבת בארץ ישראל ע"י ישראל" בעיקר משום "צער בעלי חיים, שהוא הבסיס והיסוד העיקרי שעליו נבנה כל הבנין הזה":⁷ גם מחבר זה מתנה את היתרו בארבעה תנאים, שונים כמובן מאלו הנ"ל של הרב ר. 78: "א" החלב של חליבת שבת ישמש רק לגבינות ושיחליבו לחוך כלים המיוחדים לכך... (ב) למעט חליבה אחת, אם אפשר, בשבת מבשאר ימות השבוע... (ג) ההחולב בשבת יפרש בשעת החליבה שחולב הוא לגבינות. (ד) לאחר (את) החליבה בשבת בשעה קלה מבשאר ימות השבוע, כדי שתחיל החליבה, לאחר שכבר הבהמה מתחילה להצטער".

(7) בדיוק עשרים שנה אחר-כך, בתשכ"ו, יצא לאור 'עמוד הימני', ספרו ההלכתי החשוב של הרב ש. ישראלי, שהחל לכהן באותו הזמן כחבר ב"ד הגדול בירושלים, לאחר שבמשך כ"ח שנים כיהן כרבו של 'כפר הראוה'. וכך מספר הרב ישראלי על עיסוקו בתור רב המושב הזה (שהיה המושב הראשון של 'הפועל המזרחי' שבחר לו רב!): "מהיום הראשון (לאחר שנתמנה לרב) הוצפתי בשאלות חקלאיות: איך לסדר חליבה בשבת..."⁷⁹ בעיה זו היתה אז, כנראה, הנוערת ביותר גם לחברי כפר הראוה! בספרו הנ"ל דן הרב ישראלי בהרחבה על "חליבה לאוכלין בשבת".⁸⁰ מסקנתו העיקרית היא, שיש להתיר לחלוב בשבת על אוכל "גם לדעת (הרבנים) האוסרים (לחלוב) בשבת, בזמן הזה שאין רגילות (מצד החולבים) לחלוב על אוכלין. לכו"ע (= לכולי עלמא = כל הרבנים — פוסקים סבורים שאין בה (= בחליבה בשבת) אלא איסור דרבנן (ולא איסור מהתורה) מצד (= בגלל) 'שינוי' כל-אחר יד'. וממילא היא פלוגתא בדרכן, שיש למיזל לקולא"⁸¹ (= והמסקנה היא, שזהו מחלוקת בדברי חכמים, שיש להקל בו). והנימוקים העיקריים להתיר זה הם: (א) צער בעלי חיים (רב) הפסד כלכלי גדול.⁸² ואמנם נהגו במשקים דחיים, וגם בכפר הראוה,⁸³ במשך שנים רבות לחלוב בשבת על לחם, כפי שהעיד לא מומן אחד מחברי המושב הזה, השלישי ממושבי הפוהמז: "אני זוכר עוד איך בילדותי, כשלא היתה חליבה אוטומטית, חלבנו בשבתות על גבי לחם ואת החלב נאלצנו לשלוח לחדרה בחצי מחיר, כדי לעשות ממנו גבינה"(!).

ו. בעיית החליבה בשבת — ופתרונה — בקיבוץ חפץ חיים ובהכשרותיו

בתרצ"ד (1934) החלו שתי קבוצות של חלוצים, חברי 'פועלי אגו', להכשיר את עצמם — בגדרה ובכפר-סבא — לייסד קיבוץ קבוע, שאמנם נוסד בתש"ד (1944) בשם 'חפץ חיים' על ידי דדרה. וכך מספר הרב קלמן כהנא. מייסדי קיבוץ זה ומחבריו עד לפני כמה שנים⁸⁴:

(77) בעמ' 54 של אותו קונטרס וכן בהערה שם.

(78) שם, עמ' 54.

(79) הצופה, י"ח ניסן תשמ"ג (1.4.1983), עמ' 4.

(80) הרב ש. ישראלי, עמוד הימני, ח"א, תשכ"ו, סימן כ"ד, עמ' רמה-רנב.

(81) שם, עמ' רנב.

(82) שם, עמ' רנא-רנב.

(83) בהצופה הנ"ל (הע' 79), עמ' 9.

(84) כהנא קלמן, האיש וחזונו (על 'החזון איש'), תל-אביב, תשכ"ד מהדורה שנייה, עמ' נו-נוו. וכן ראה שם, עמ' ע-עא, שבהם יש כמה הערות הלכתיות של 'החזון איש' ושל הרב איסר זלמן מלצר על בעיות החליבה בשבת.

"השאלה הבודעת ביותר היתה שאלת החליבה בשבת⁽¹⁾. שלש דרכים היו: (1) אפשר היה לסמוך על המקילים, ולחלוב על אוכלים, אך חליבה על אוכלים, מלבד שמפוקפקת היתה מצד הדין, גם לא היתה מעשית... ... והיו שתי דרכים אחרות: (2) חליבה ע"י גוי, או (3) חליבה לאיבוד (על הקרקע). שתי הדרכים היו קשות. הומנים היו זמני המאורעות (תרצ"ו-תרצ"ט). התקשו אז עד מאד להכניס גוי למשק היהודי. אך אפשרות כזו היתה קיימת בכפר סבא ובה השתמשו אז, וקיבלנו עידוד להמשיך בדרכנו זו ע"י מרן (החזון איש) זצ"ל.

(אולם) בגדרה היה הדבר בלתי אפשרי, הקיבוץ עצמו שכן אז מול כפר ערבי בעמדה קידמית. מסוכן היה להכניס לתוכו ערבי, אשר יתחקה על דרכי ההגנה, כי הקיבוץ עמד שנים תחת מטר אש בלילות. ועל כן לא מצאו דרך אחרת מאשר חליבה לאיבוד. אמנם דרך זו היה כרוך בה הפסד כלכלי רב, במיוחד בזמנים ההם, אשר הפרנסה בהם היתה קשה והמאבק ללחם יום יום היה ממש כקריעת ים סוף, אך חברינו עמדו אז גם בנסיון זה⁸⁵.

לבסוף נמצא הפתרון של כעייית החליבה בשבת על-ידי השימוש במכונת חליבה. טבעי הוא ש'חפץ חיים' היה הקיבוץ הדתי הראשון, שהודרו להשתמש במכונה זו, כדי שלא יפסידו עוד את החלק השביעי של תוצרת החלב של משקם בגלל שחלבו בשבת לאיבוד. גם המשקים הדתיים אחרים — של 'הפועל המזרחי' — הפסידו, כי חלבו בשבת או על אוכל (אורז או לחם) או על צבע, כפי שראינו, כדי שתיעשה גבינה מחלב זה, אבל מובן שהפסדם היה הרבה יותר קטן. בקשר לשימוש במכונת החליבה בשבת יש לציין את פעילותו הנמרצת והבלתי פוסקת של יוסף בכרך הי"ד⁸⁶, חבר 'חפץ חיים', ש'התאמץ למצוא פתרון לשאלת החליבה בשבת על-ידי התאמת מכונת החליבה החשמלית לדרישות ההלכה⁸⁷. בפתרון זה של הבעיה עור 'החזון איש' רבות לחברי 'חפץ חיים': "הוא נכנס לתוך כל סבך הבעיות הטכניות של מכונה זו, ועל פי פסקיו והוראותיו הורכבו אז האביזרים השונים למכונת החליבה, אשר איפשרו לנו את החליבה בה בשבת"; וכל זה גם כן, "כדי להוכיח קבל עם, כי שקר בפי אלה, אשר אינם מוצאים דרך להתאים (את) החיים (המודרניים) לדרישות התורה"⁸⁸.

לאחר זמן לא רב, בעשור הראשון לקיום מדינתנו העצמאית, התקבל פתרון זה — של מכונת החליבה — ביתר המשקים הדתיים. על בעיה זו נתן גם הרב ש. ישראלי את דעתו, ופסק ברורות ולאחר דיון הלכתי ממצה ומפורט, ש'מותר לחלוב בשבת במכונה, כשהנימוקים העיקריים הם — שוב — "צער בעלי חיים ופסידא (=הפסד גדול)"⁸⁸.

(85) "נפל" במלחמת השחרור — במצור על ירושלים על משמרתו, שם, עמ' נז.

(86) שם, שם. וכן השווה עמוד הימיני (ר' הערה 80), עמ' רנב. וכן ר' את מאמרו של עינת אליעזר, מיתקן חדש לחליבה בשבת" ב'תורה ומדע' של"א, כרך א', עמ' 12-14.

(87) האיש וחזונו, עמ' נז.

(88) חוות דעתו זו של הרב ישראלי נתפרסמה בהתחלה בקובץ ו-ח של 'תורה ומדינה', שהרב ישראלי שימש לו גם כעורכו, תשט"ו-תשי"ז, עמ' רפג-רצו. לאחר-מכן פורסמה ב'עמד הימיני', הנ"ל, עמ' רנב-רסג.

1. סיכום

החל מהעליה הרביעית — מתרפ"ד (1924) — התחילו יהודים דתיים בא"י לייסד מושבים חקלאיים. פעילות זו היתה אחד הביטויים המובהקים של בעלי הגישה הציונית-דתית, שרצו להשתתף ב"קונסנסוס הציוני" ולקחת "חלק פעיל בבנין היישוב" החדש והמודרני, וזאת בניגוד לגישתם של בני היישוב הישן-החרדי.⁸⁹ מצד שני, צור-כיהודים דתיים-להוכיח, שניתן להפעיל משק מודרני תוך כדי שמירת כל המצוות, גם אלו של השבת.

זמן קצר לאחר הקמת המושבים הדתיים הראשונים בתרפ"ד (4-1923) — כפר חטים וכפר גדעון — התעוררה בעיית החליבה בשבת כתוצאה מהניגוד בין הדרישות של הפעלת משק מודרני לבין דעתם ההלכתית של כמעט כל הפוסקים החשובים בא"י ובגולה דאז. הבעיה היתה שהחליבה בשבת על-ידי יהודי נאסרה על ידי רוב הפוסקים, החל מ'הראשונים' בימי הביניים ועד אחרוני 'האחרונים' כמלאכה האסורה התורה.⁹⁰ הסיבה היחידה להחיר את החליבה בשבת היתה 'צער בעלי חיים', אך לא הפסד כלכלי רב; ולכן התירוה רק על ידי לא יהודי או, בדיעבד, על ידי יהודי, כשהוא חולב על הקרקע, לאיבוד. שיטה מחמירה זו אומצה במלואה גם ע"י הרב הראשי של א"י דאז, הרב א.י. יקוק, וממלא מקומו, הרב צ.פ. פרנק, כשהיה עליהם להתייחס לבעיה זו, שהתעוררה במושבים הדתיים הראשונים הנ"ל בתרפ"ד-תרפ"ה (1925-1924). הרב היחיד, שמוכן היה להחיר את החליבה בשבת על-ידי יהודי, היה הרב עוזיאל, שכינה אז כרבה הראשי של יפרת-לאביב,⁹¹ וזאת רק בארבעה תנאים ובגלל שלוש סיבות: צער בעלי חיים, הפסד כספי רב ויישוב ארץ-ישראל, כי הרבה מאד משפחות התפרנסו אז בא"י מענף החלב. בגלל שני הנימוקים האחרונים נטה להסכים להחיר זה בתרצ"ו (1936) גם הרב וויינברג, אחד הפוסקים החשובים של הדור האחרון.

הרב קוק המשיך בשיטתו המחמירה עד סוף ימיו, ולא הסכים בשום אופן להחיר את החליבה בשבת ע"י יהודי, כאשר פנו אליו בתרצ"ג או בתרצ"ד (סוף 1933) חברי רודגס, שרובם עלו ארצה מגרמניה והקימו בתר"ץ חוות הכשרה קיבוצית על יד פתח-תקוה, שממנה נוסדו הקיבוצים הדתיים הראשונים. פנייתם לרב הראשי לא"י היתה מבוססת על ההנחה, שיתיר להם לחלוב בשבת בגלל יחסו החיובי לציונות כתנועת

(89) היישוב בימי הבית הלאומי (ר' בהערה 50), עמ' 270; וכן השווה פלס חיים י., יחסם של בני היישוב הישן להתיישבות בא"י במאה ה"ט, ציון, תשל"ו, עמ' 158.

(90) הנימוק העיקרי של רוב הפוסקים, המחמירים והאוסרים את החליבה בשבת ע"י יהודי, הוא שהחליבה בשבת היא תולדה (הדומה באופן פעולתה למלאכה מהתורה) של "דש" בגלל ההפרדה של האוכל מהפסולת המחוברת בה, אולם המפריד אוכל מאוכל בשבת אינו עובר עבירה משום "דש". לכן מכורים הרבה פוסקים, שאם תולבים בשבת על אוכל או על צבע, כדי שמהחלב תיעשה חלמונית. כך ד', תשט"ו, עמ' חשנט-תשפב, וכן השוה ר' זקס משה מהמכון לחקר החקלאות על פי התורה/ בתורה ומדע, כך א, תשל"א, עמ' 9.

(91) מענין שבתרצ"ה (1935) מביע את הסכמתו עם הרב עוזיאל: הרב יעקב מאיר, הראשון לציון והרב הראשי הספרדי של א"י (ר' במכתב ברכה) — הסכמה בתחילת 'משפטי עוזיאל לפני' 'ראשית דבר' של המחבר בעצמו.

התחייה הלאומית של העם היהודי בכלל וליישוב החדש בא"י בפרט, כפי שהוכיח בהרבה מקרים קודמים.⁹² הפנייה לרב קוק עכשיו נבעה מהצורך הדחוף, יותר מכמה שנים לפניכן, שהרבנים ינסו למצוא היתר לחליבה בשבת ע"י יהודי, וזאת בעיקר בגלל עובדות חדשות וסיכונים שונים, נוסף לנ"ל (צער ב"ח, הפסד רב ויישוב א"י):

(א) רוב היהודים הדתיים בא"י דאו, שהיו להם פרות, נהגו לחלוב בשבת באופן רגיל בלי היתר מאת רב מוסמך, אך הרבנים לא הגיבו. לכן היתה הכרעה הלכתית ברורה הכרחית, לאיסור או להיתר, כדי למנוע את המשך אי-הבהירות והטשטוש.

(ב) ברוב המקומות בא"י אי-אפשר היה להזדקק עוד לגוי של שבת, שיחלוב את פרות היהודים בשבת, וזאת בעיקר בגלל הסכנה של העברת מחלות וכן בגלל הסיכון הבטחוני, שנהיה מאד ממשי בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה.

(ג) אי-מתן ההיתר עלול היה להתפרש, הן על ידי צעירים דתיים והן על-ידי יהודים לא-דתיים, שהבנין המחודש של א"י לא יוכל להתממש אם יתנהגו לפי ההלכה, ושלא יוכלו המשקים הדתיים להתקיים אלא שיש להשאיר את בנין הארץ ללא-דתיים בלבד. לאחר שנתבררה לחברי רודגס גישתו המחמירה והבלתי מתפשרת של הרב הראשי לא"י, נקלעו לדילמה קשה, בדומה למקרה שקרה כעשר שנים לפניכן, בקשר לזכות הבחירה של הנשים ליכנסת ישראל, שגם לה התנגד הרב קוק מטעמים הלכתיים.⁹³ אז "העלימו מנהיגי 'המזרח' את עיניהם מן הפסק", כי "ראו, שלא היה אפשר להם להחזיק בעמדה הזאת מטעמים פוליטיים".⁹⁴ במקרה הנידון של החליבה בשבת ע"י יהודי — הרגישו חברי רודגס, שאינם יכולים לפעול על דעת עצמם ולחלוב בשבת בלי היתר של רב ידוע, אלא עליהם לקבל היתר מרב ברום-מכא. ואמנם קיבלו היתר כזה מהרב קירשבוים, שכיהן כדיין בפרנקפורט ע/נ מיין, וזאת בשלושה תנאים: (א) שיחלבו על אוכל; (ב) שאי אפשר לקחת גוי חליבה; (ג) שדייני תל-אביב יביעו את הסכמתם. ואמנם הביע הרב אהרונסון הרב הראשי של יפו-תל-אביב, את הסכמתו, אולם לא היה מוכן שהסכמתו זו תימסר בכתב. עכ"פ חברי רודגס נהגו לפי ההיתר של הרב קירשבוים, שהרב אהרונסון הסכים לו בעל-פה, ובחחושה של אינן ברירה, כאשר היו מודעים היטב לאי-הסכמתו הברורה — והנרגשת — של הרב קוק עם התנהגותם בנידון, אך חשבו שהרב הראשי לא"י לא הבין לגמרי את חומרת הבעיה.⁹⁵ גם הרב חיים עוזר גרודזנסקי מוילנה שבליטא, מדולי הפוסקים באותה

92) כגון, למשל, היתר לעבד את אדמת א"י גם בשנת שמיטה (ר' בהקדמה ל'שבת הארץ' של הרב קוק, י"ם תרצ"ו, עמ' יג-יד, וכן במבוא לספר זה, עמ' מד-מו). כ"כ השווה את הסכמתו העקרונית לשביתת פועלים, היצרים לשמור על תנאי עבודתם הקיימים (ר' 'חזון והגשמה' של ש.ו. שרגא, י"ם תשט"ו, עמ' קד-ח; וכן ר' אותו מאמר ב'הצופה' מכ' תמוז תשמ"ג (1.7.1983), עמ' 5).

93) ר' דברי גוליה אונא ביצין, 'ירחון 'המזרח' בגרמניה, ניסן תרפ"ט; מאמר זה הודפס מחדש ובתרגום עברי בקובץ לזכרו של ג. אונא, ור' שם, עמ' 25. וכן השווה מורגנשטרן א., הרבנות הראשית לארץ-ישראל, ייסודה וארגונה, תשל"ג, עמ' 119-131.

94) בקובץ הנל (בהערה הקודמת), שם.

95) כגון, סברתו הנ"ל (ר' לעיל והערה 3) של הרב, שלא ייתכן שבישוב יהודי לא ימצאו כמה לא-יהודים, שיוכלו לשמש כגויים-של-שבת. לעומת סברה זו היו קיימים עשרות קיבוצים ומושבים כבר באותה התקופה, שבהם לא נמצא אף גוי, הן מטעמים עקרוניים והן מטעמים מעשיים (כלכליים ובטחוניים).

התקופה. התנגד בחריפות להיתר הנ"ל. לעומת זאת הסכימו כמה רבנים אחרים מהמחנה הציוני-דתי להיתר זה, כגון הרב אוסטרובסקי בא"י והרב ברוד מוורשא. אך כינתיים — עד תרצ"ו (1936) — הלכה והחריפה הבעיה בגלל הסיבות הבאות:

(א) רבנים שונים ערערו על ההיתר הנ"ל של הרב קירשבוים, ואפילו הרב אהרונסון לא היה מוכן עוד לפסוק לבדו בענין זה. (ב) עובדי הרפת בקיבוץ רודגס לא קיימו לגמרי את דרישת הרבנים המתירים ולא חלבו בשבת אלא על קצת אוכל בלבד והאוכל לא ספג את רוב החלב, כפי שדרשו הרבנים המתירים. (ג) עד מתצית תרצ"ו (1936) נוסדו שמונה משקים של 'הפועל המזרחי' בא"י — (קבועים והכשרות) — שבהם הייתה הרפת אחד הענפים החשובים; ואלו לא היו מוכנים לקבל את הפתרון הרגיל של הבעיה, שערכי יחלוב בשבת, וזאת בעיקר מטעמים בטחוניים וכלכליים. זה היה הרקע לפגישה של נציגי שמונת המשקים של הפוהמ"ז עם הרבנים הראשיים של יפ"ת-א באביב תרצ"ו (1936). בפגישה זו העלו נציגי הישובים את הטענות הנ"ל, שבגללן החלו חברי רודגס לפנות לפני-כן לרבנים, כדי להסביר גם את חומרת הבעיה וגם כדי לרמוז לרבנים, שהבעיה לא תוכל למצוא את פתרונה ע"י העסקת ערבים כגויים-של-שבת או ע"י ההצעה לביטול הרפתות אלא עלי-יד היתר מוסמך, שיהודי יורשה לחלוב בשבת ולא "לאיבוד". הבטחת הרבנים הראשיים לתת את תשובתם לא קיימה, לפחות בחצי השנה לאחר הפגישה.

לעומת זאת נודע באותו הזמן על רבנים אחרים, שהיו מוכנים להיתר את החליבה בשבת ע"י יהודי "לתוך אוכלין" — כשאחדים מהם מסכימים, שהיתרם נבע, בין היתר, מההתחשבות במצב הפוליטי הקשה, שנחלה בא"י — כגון הרבנים מלצר בירושלים. כ"ץ בפחת-תקוה ורודבסקי מאיישישוק שבליטא. רבנים אחרים היו מוכנים להרחיק לכת ולהיתר את החליבה בשבת גם בלי לחלוב על אוכל, אך בתנאים אחרים (כמו החליבה בשני אנשים), כגון הרבנים וכטפוגל ואונא. לעומת כל הרבנים המתירים האלו המשיכו רבנים אחרים, גם מהמחנה הציוני-דתי, לדבוק בשיטת המחמירים, בעיקר בגלל שיטתו המחמירה והעקבית בנידון של הרב קוק, כגון הרבנים קניאל מחיפה ודוד קרליבך מקלן שבגרמניה.

עכ"פ, כל עוד לא פורסם רשמית היתר, שיהודי רשאי לחלוב בשבת בשם פוסק מוסמך וידוע ומקובל על חברי המשקים הדתיים, המשיכה בעיה קשה זו להטריד אותם ביותר, ובעיקר את אנשי הקיבוץ הדתי. כגון חברי טירת צבי, הקיבוץ הדתי הראשון. ביטוי לכך הוא, בין היתר, הדיונים השונים על שאלה זו במסגרת זו בתרצ"ו (1936) ובתרצ"ח (1938). בדיונים אלו בולטות שתי נקודות עיקריות: (א) מצד אחד מסתמנת המגמה להסתמך על ההיתר לחלוב על אוכל. (ב) מצד אחר, לא היתה נכונות להסכים לפתרון, שלא היה מקובל על רוב הרבנים המקילים (כגון: חליבה ישר לתוך הכלי הריק או על קצת אוכל).

לגבי הקיבוצים של 'הפועל המזרחי' נמצא בסוף הפתרון בהצעתו של הרב רוזנטל, הרב של רודגס, מתחילת תשי"ג (סוף 1942), שהרב פרנק, רבה של ירושלים הסכים לה (וזאת בניגוד לעמדתו המחמירה בנידון כ"ח שנה לפני-כן).⁹⁶

(א) שהיהודים יחלבו בשבת על צבע אורגני, ומהחלב הצבוע הזה תיעשה גבינה.
 (ב) החליבה הזו לא תהיה מותרת אלא אחרי קיום כמה חנאים, שהחשוב בהם הוא, שיש להכטיית, שישתמשו בחלב של שבת לתוצרת, כגון גבינה; ולכן לא היה שום היתר — גם לפי פסק'דין זה — לחלוב לתוך כלי ריק. נראה שבמושבים של 'הפועל המזרחי' העדיפו לחלוב "לאוכלין", כפי שפסקו רבני המושבים, ובראשם הרב ש. ישראלי, הרב של כפר הרוואה מתרצ"ח (1938), שהיה גם הרב הראשון במושב של 'הפועל' ד'.

בעיית החליבה בשבת נפתרה סופית ולשביעות רצונם של כל הנוגעים בדבר בעשור הראשון של מדינתנו, כאשר החלו להשתמש במכונת חליבה השמלית. פתרון זה הוא, אגב, דוגמה טובה ל'כלל', שהטכנולוגיה המודרנית יכולה לפתור את הבעיות, הנוצרות על ידי התקופה המודרנית עצמה (!). הקיבוץ 'חפץ חיים' של 'פועלי אגודת-ישראל' היה הקיבוץ הדתי הראשון שהודרו לרכוש מכונה זו ולהשתמש בה גם בשבת, לאחר שהמכונה הותאמה לדרישות ההלכה בהתאם להוראותיו של 'החזון איש' מגדולי הפוסקים בדור האחרון, ששימש גם להם כפוסק בכל שאלותיהם ההלכתיות. ההסבר לראשוניות זו של הקיבוץ הראשון של 'פא"י': 'החזון איש', כמו הרב קוק והרב חיים עוזר גרודונסקי, לא הסכים לאף אחד מהחיתים הנ"ל בקשר לחליבה ידנית בשבת על-ידי יהודי; באיזור 'גדרה', שבו נמצאה אחת מקבוצות ההכשרה של 'חפץ חיים' מתרצ"ד (1934), ושבו נוסד לאחר עשר שנים — בתשי"ד (1944) — גם הקיבוץ עצמו, לא איפשר המצב הבטחוני את החליבה בשבת ע"י ערבי, ומשום כך נאלצו החברים לחלוב בשבת על הקרקע (לאיבוד), עד שיכלו להשתמש במכונת החליבה!

ולסיכום סופי ותמציתי

בעיית החליבה בשבת ע"י יהודים בארץ-ישראל היתה הבעיה הקשה ביותר של המשקים הדתיים בא"י בעיקר בשנים תרצ"ד-תשי"ג (1933-1942) בגלל הניגוד שנוצר בין הכורח הכלכלי והלאומי של החזקת רפת(ות) בכל משק מודרני — שדרשה חליבת הפרות על ידי יהודים בלבד במשך כל 7 ימי השבוע — לבין גישתם המחמירה של רוב הרבנים החשובים דאז (אף זו של מרן הרב א.י. קוק), שלא היתה מוכנה בשום אופן להחיר ליהודים שיחלבו בשבת, אלא הצעת הרבנים היתה: או שגוי יחלבו את פרות היהודים או שהיהודים יחלבו על הקרקע (לאיבוד).

כתוצאה מגישה מחמירה זו נוצר מצב, שבו רוב היהודים, שומרי המצוות, שהחזיקו פרות, היו חולבים בשבת כרגיל ובלי לבקש היתר של רב מוסמך, ובכך עברו כל שבת למרות היותם יהודים דתיים, עבירות חמורות מהתורה. מסוף תרצ"ג ובתחילת תרצ"ד (1933) החלו חברי ההכשרה הקיבוצית ורודגס של 'הפועל' ליוזם ולפעול לפתרון הבעיה על ידי שפנו לרבנים, כדי שיחירו להם, לחלוב בשבת ולו בשינויים מסויימים. מצד שני, לא היו מוכנים בסופו של דבר חברי 'הקיבוץ הדתי' להקלות, שלא היו מקובלים על דעתם של רוב הרבנים המקילים.

וכך נחבלו — בשלב ראשון — הפתרונות הבאים במשקים של חברי 'הפועל' לחליבת הפרות בשבת ע"י חברי המשק כעצמם: (א) על צבע, כפי שנהגו ברוב הקיבוצים הדתיים על סמך ההיתר של הרב רחנטל, שהרב פ. פרנק הסכים לו. (ב) על

אוכל, כפי שנהגו בד"כ במושבים, וזאת, בין היתר, על סמך ההיתר של הרב. ש. ישראלי.

לבסוף נפתרה הבעיה לגמרי, כאשר החלו להשתמש במכונת חליבה חשמלית כעשור הראשון של מדינת ישראל.

מקורות

א. ארכיון הקיבוץ הדתי (בקיבוץ יבנה)

מכתבים מהאנשים הבאי לפי א-ב והמקומות, שבהם כתבו אז את מכתביהם מתרצ"ד-תשי"ג (1942-1933).

1. גדליה אונא, קיבוץ רודגס.
2. משה אונא, ברלין (בשליחות מקיבוץ רודגס).
3. הרב ד"ר יצחק אונא, מנהיים, גרמניה.
4. דוד אינטרלינגטור (היום: בית אריה בקיבוץ יבנה), ברלין (בשליחות מקיבוץ רודגס).
5. ז. פינס, ציריך.
6. מאיר פיון, תל-אביב.
7. הרב מנחם מנדיל קירשבוים, פרנקפורט ע/נ מיין, גרמניה.
8. הרב דוד קרליבך, קלן, גרמניה.
9. הרב אליעזר שמשון רוזנטל, תל-אביב (לפני-כן: הרב של רודגס).

ב. עתונות

יומנים: דבר, הארץ, הצופה.

שבועונים: קבוצתנו (של קבוץ רודגס), קול יעקב (ירושלים).

ירחונים: הדר, התור, עלונים (ירחון של הקיבוץ הדתי).

ג. ספרים ומאמרים

1. אונא, למען האחרות והיחיד, משנתו וחיוו של מהור"ר יצחק אונא, ירושלים, תשל"ה.
2. אונא יצחק הרב, שואלין דוורשין, תל-אביב, תשכ"ד.
3. אטינגר, חולדות עם ישראל בעת החדשה, תל-אביב, תשכ"ט — 1969.
4. אליאב בנימין (עורך), היישוב כימי הבית הלאומי, ירושלים, תשל"ו-1976.
5. אנציקלופדיה של הציונות הדתית, כרכים א, ב, ד, ה, ירושלים, תשי"ח-תשמ"ג.
6. אנציקלופדיה תלמודית, כרך ז, ירושלים, תשט"ו.
7. גרדי נתן, פרקי חיים של חלוץ דתי, חלק א', תל-אביב, תשל"ג.
8. דרצינסקי שמואל אביגדור הלוי הרב, אהל משה, ירושלים, תרצ"ט.
9. האנציקלופדיה העברית, כרך י"א, י"ב-י"ד, תשכ"ה.
10. ההיסטוריה של ארץ-ישראל, כרך תשיעי, המנדט והבית הלאומי, ירושלים, 1982.
11. ואלן יהודה, אטלס כרטא לתולדות א"י מראשית ההתיישבות ועד קום המדינה, ירושלים, 1972.
12. וויינברג י. הרב, שרידי אש, חלק שני, ירושלים, תשכ"ב.
13. וקס משה, תורה ומדע, כרך א', תשל"א.
14. ישראלי ש. הרב (עורך), התורה והמדינה, קובץ ו'-ח', תל-אביב, תשט"ו-תשי"ז.
15. ישראלי ש. הרב, עמוד הימיני, תל-אביב, תשכ"ד.
16. כהנא ק., האיש וחזונו, תל-אביב, תשכ"ד.
17. כץ י., גוי של שבת, ירושלים, תשמ"ד.
18. מכרך א., צעדים ראשונים בתולדות ההתיישבות של הפועל המזרחי, תשל"ד.
19. מורגנשטרן א., הרבנות הראשית לארץ-ישראל, יסודה וארגונה, י"ב-נחניה, תשל"ג.
20. עוזיאל ב. הרב, משפטי עזיאל, תל-אביב, תרצ"ה.

21. עינת אליעזר, תורה ומדע, כרך א', תשל"א.
22. פלס חיים י., יחסם של בני היישוב הישן להתיישבות בא"י במאה הי"ט, ציון, שנה מא, ירושלים, תשל"ו.
23. רוזנטל א.ש. הרב (עורך). קבץ לזכרו של הרב גדליה אונא ז"ל, ת"ש.
24. קוק א. י. הרב, דעת כהן, ירושלים, תשי"א.
25. קוק א. י., הרב, שבת הארץ, ירושלים, תרצ"ו.
26. שאלת החליבה בשבת, מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ו.
27. שדה אליהו — 40 שנה, תשל"ט.
28. שרגאי, ש.ז., חזון והגשמה, ירושלים, תשט"ו.
29. תחומין, קובץ הלכות, הוצאת צמח אלק שבות, גוש עציון, תש"מ.

עוד לבעיות החליבה בשבת בהתיישבות הדתית בארץ-ישראל

מכתב מהגרא'ז מלצר צוק"ל בענין החליבה בשבת.*

כברקאי ב' ניסיתי לסכם את הדעות השונות, גם להלכה וגם למעשה, על החליבה בשבת בהתיישבות הדתית, בעיקר בין שתי מלחמות העולם. וכיתי לקבל תגובות רבות על מאמרי זה, הן בכתב והן בעל פה. לפני ימים ספורים קיבלתי מכתב, שנכתב לפני 46 שנה ובו חוות דעת מעניינת על הנושא הנידון מאת הגאון הרב א.י. מלצר, מחשובי הרבנים בירושלים ובארץ ישראל בזמנו, וראש הישיבה "עץ חיים" בירושלים.

מכתבו מאשר כמה נקודות חשובות במאמרנו הנ"ל.

* הרב א.י. הכהן קוק זצ"ל צעק על ההצעה שהועלתה לחלוב בשבת לתוך אוכלין, ולא היה מוכן כשום אופן ("חס וחלילה") להחיר בדרך זו את החליבה בשבת.

* שינוי חל אצל כמה מהפוסקים ונטו להחיר את הענין לאחר פטירתו של הרב (בחרצ"ה), ולאחר שהחלו המאורעות (חרצ"ו — חרצ"ט), שכמעט ולא איפשרו קשרים בין יהודים לערבים בא"י דאז.

* הכב צ.פ. פרנק זצ"ל, רבה של ירושלים, צידד בהתחלה להחיר.

אולם גם רבנים חדישים אנו למדים מהמכתב המתפרסם בזה והם:

* שהרב פרנק חזר בו מהיתרו ואסר את הענין, לאחר שנודע לו, שהחולבים שמים רק קצת אוכל בדלי החלב, שאין שום היתר כדעתם של הרב מלצר ושל הרב כ"ץ מפתח-תקוה.

* שמעולם לא כתב הרב מלצר היתר בכעיייה הנידונה, וגם לא רצה לענות, כשנשאל בקשר לבעייה זו.

(*) אי-אלו פרטים על הכותב ועל המועד.

הרב מלצר עלה לארץ בשנת תרפ"ה מסלוצק, בנו האחד ר' פייבל, היה מראשי הפועלי-המזרחי בירושלים, ובנו האחד ר' צבי יהודה, היה רבה של רחובות לאחר הסתלקותו של חמיו, הרב צבי שטיינמן. הרב חיים זבולות חרל"פ, יליד ירושלים, היה רב בסג'רה ולאחר מכן, מתודש אלול תרפ"ה, החל לכהן כרבה של ראשון לציון עד לפטירתו בחודש תמוז תשכ"ו במשך כארבעים ושתיים שנה. הוא בנו השני של מרן גאון ישראל הגרי"מ חרל"פ ראש הישיבה המרכזית לישראל "מרכז הרב" עד ליום פטירתו בו כסלו-תשי"ב.

מכתב זה נמצא בארכיונו הפרטי של ר' אברהם זק"ש, נכד הרב חיים זבולון חרל"פ זצ"ל, ותודתי נתונה לו.

ב"ה יום ר'עש"ק ג' לחדש מ"ח שנת התרצ"ט
פעיה"ק ירושלים ת"ו.

מע"כ ידידי הרב הגאון הנעלה סוע"ה כש"ת
מו"ה חיים וכולון חרל"פ שליט"א
רב דראשון לציון.
שלו' וברכה

מכתבו קבלתי, והנני להודיעו, כי מעולם לא כתבתי להרב ד"ר אוירבאך היתר
ע"ד חליבה לתוך האוכלין, כמדומה שאמנם באו אלי אברכים בשמו, לשאול השאלה
הזה, ושלחתי אותם לשארי הגאון רצ"פ פרנק שליט"א ושיעשו כפי הכרעתו. והוא
אמנם מתחלה צידד להתיר, אך כשנודע לו שאין עושים כהוגן ומשאירים רק מעט
אוכלים, אסר בזה. וכבר הי' דו"ד בשאלה זו אצל ידידי הגאון אב"ד דפתח תקוה,
ואסר להם מטעם זה, שבודאי לא ישימו כ"כ אוכלין שיהי' החלב טפל, וכבר הי'
לכולנו מכתב שאלה מאת פועלי המזרחי, וכתבנו אנכי והגרצ"פ שליט"א והגר"ר
כ"ץ מפ"ת שליט"א, שבאם יהי' האוכל מרובה, יש אוסרים ויש מתירים, ובלא אוכל
מרובה אין שום היתר.

יוכל להתודע אצל הרב דפ"ת, שבודאי יש אצלו טופס המכתב כי הי' העוסק
בזה, אגב אודיעו, שכשהי' מרן הגאון מוהרא"י קוק זצ"ל בחיים, הלכתי אליו לצורך
זה ע"י בקשת הרב ד"ר אונא ז"ל, והוא צעק על ההצעה ואמר "שח"ו להתיר", שהוא
יודע מן הנסיון, שכשעושים היתר ע"פ תנאים, ההיתר מתקיים והתנאים אינם
מקיימים, ורק אחר פטירתו, כשגברו המאורעות, היו הדברים שכתבתי.

אשאר בזה ידיד"נ דוש"ת

(—) איסר זלמן מלצר